

PREPORUKE KREATORIMA OBRAZOVNIH POLITIKA

PODSTICANJE DEMOKRATSKE KULTURE U ŠKOLAMA U CRNOJ GORI

Horizontal Facility for Western Balkans and Turkey

Funded
by the European Union
and the Council of Europe

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implemented
by the Council of Europe

Autor
Edward Ted Huddleston

EDUCATION DEPARTMENT

**DIRECTORATE OF DEMOCRATIC CITI-
ZENSHIP AND PARTICIPATION**

**DGII – DIRECTORATE GENERAL OF DE-
MOCRACY**

SAVJET EVROPE: DECEMBAR 2018

Nijedan dio ove publikacije ne može se prevesti, reprodukovati, niti prenositi, u bilo kom obliku ili na bilo koji način, elektronskim putem (CD-ROM, internet, itd.) ili mehanički, uključujući fotokopiranje, snimanje ili bilo koji drugi način skladištenja ili sistemom za preuzimanje informacija, bez prethodne pisane dozvole Direkcije za komunikacije (F-67075 Strazbur Cedex ili publishing@coe.int).

Grafički dizajn
Aleksandar Drakulovic

Štampa
3M Makarije

© 2018 Savjet Evrope. Sva prava zadržana.
Licencirano Evropskoj uniji pod uslovima.

SADRŽAJ

SAŽETAK	3
UVOD	5
1. Hronološki pregled	5
2. Evropski standardi	8
3. Projekat	9
METODOLOGIJA	11
ANALIZA SITUACIJE	12
1. Svrha demokratske kulture u školi	12
2. Kompetencije za demokratsku kulturu	14
3. Obuka	17
RAZVIJANJE STRATEGIJE	26
„Smjernice“	28
PRILOG 1: SMJERNICE	30
PRILOG 2: UPITNICI	31
PRILOG 3: ŠKOLE I ORGANIZACIJE SA KOJIMA SU OBAVLJENE KONSULTACIJE	40

SAŽETAK

„Podsticanje demokratske kulture u školama u Crnoj Gori“ predstavlja projekat u oblasti obrazovanja koji zajedno finansiraju Evropska unija i Savjet Evrope kroz programski okvir pod nazivom „Horizontalni program za Zapadni Balkan i Tursku“ (Horizontalni program).¹ Implementira ga Odjeljenje za obrazovanje Savjeta Evrope u partnerstvu sa Ministarstvom prosvjete, a uključeni su i drugi relevantni partneri kao što su Zavod za školstvo, ustanove koje se bave obrazovnom politikom i istraživačkim radom, odabrane pilot škole, lokalne zajednice, mediji, nevladine organizacije, kao i druge organizacije u Crnoj Gori.

Cilj ovog projekta je poboljšanje kvaliteta obrazovanja u Crnoj Gori putem podsticanja demokratske kulture u sistemu formalnog obrazovanja, zasnovanog na Referentnom okviru kompetencija za demokratsku kulturu Savjeta Evrope (eng. skr. RF CDC). Datim Referentnim okvirom utvrđene su kompetencije kojima učenici treba da ovladaju ukoliko namjeravaju da efektivno učestvuju u kulturi demokratije i mirno žive sa drugima u kulturološki raznovrsnim demokratskim društvima.

Sami projekat se realizuje kroz mrežu od 26 pilot škola. Mreža obuhvata 18 gimnazija i srednjih stručnih škola i 4 osnovne škole. Pored toga, četiri odabrane škole ujedno su i mentor škole. Odabrana su i četiri školska koordinatora čiji je zadatak da pružaju direktnu podršku na terenu, te da, u saradnji sa nacionalnim i ekspertima Savjeta Evrope, sprovedu obuku u pilot školama u okviru grupe odnosno regiona kome pripadaju.

Tokom trajanja projekta nastavnici su se upoznali sa Referentnim okvirom i izabrali konkretne kompetencije na kojima će raditi sa svojim učenicima u cilju promovisanja tolerancije i međuetničkog dijaloga kao osnovnih obrazovnih principa sadržanih u razvojnim planovima škola iz kojih dolaze. Uz podršku koordinatora rada sa školama, kao i domaćih i međunarodnih stručnjaka, oni su osmislili i sproveli čitav niz aktivnosti učenja, zasnovanih na „sveobuhvatnom pristupu školi“ (*a-whole-school-approach*).

Svrha ovih smjernica jeste da se iskustva pilot škola koje su učestvovala u projektu izdignu na nivo politika, kao jedan vid doprinosa razvoju kvalitetnog obrazovanja u crnogorskom obrazovnom sistemu. Preporuke i predlozi zasnovani su na sprovedenom anketnom istraživanju, radu sa fokus grupama i intervjuiima obavljenim s lokalnim zainteresovanim stranama kao što su nastavnici u školama, kreatori nacionalnih politika i predstavnici nevladinih organizacija.

Nalazi dobijeni putem konsultacija dati su u središnjem dijelu ovog izvještaja. Na osnovu istih, razrađena je fazna obrazovna strategija, odnosno „smjernice“ obrazovne reforme koja se oslanja na iskustva pilot škola. Ključni elementi ovog dokumenta obuhvataju razvoj novih heurističkih pomagala koja se mogu koristiti u procesu obuke, program obuke budućih trenera, sistem obuke na nivou škole koji se zasniva na uspostavljanju manjih stručnih timova, razvoj politika sveobuhvatnog pristupa školi, ispitivanje procesa vrednovanja i ocjenjivanja usvojenih znanja, predlog za ponovno uvođenje građanskog obrazovanja u školama kao posebnog ili izbornog predmeta i kratki modul koji bi se koristio u radu sa pripravniciima.

¹ <https://pjp-eu.coe.int/en/web/horizontal-facility/home>

UVOD

1. HRONOLOŠKI PREGLED

1.1 Začeci savremene demokratske kulture u crnogorskim školama

Knjiga promjena u obrazovnom sistemu Crne Gore, objavljena 2001. godine, nagovjestila je novi pravac razvoja prosvjetne politike i prakse u crnogorskim školama. Ovim dokumentom je bio predviđen širi pristup obrazovanju i veći stepen njegovog pružanja, zasnovan na principima demokratije i poštovanja prema svima. Cilj je bio stvaranje „multietničkog, multikulturalnog, multi-konfesionalnog i višestranačkog društva”². Riječ je o cilju koji je ostao izuzetno uticajan i na kasniji razvoj zakonodavstva u oblasti obrazovanja u Crnoj Gori.³

U to vrijeme, **školska kultura u Crnoj Gori bila je, po svojoj prirodi, izrazito autoritarna i generalno nenaklonjena demokratskom obrazovanju:**

„... učenici nemaju mogućnosti da steknu osjećaj demokratskog života u školi kao instituciji, jer škola, kao takva, nije demokratska institucija.”⁴

Predmet pod nazivom Ustav i prava građana postojao je, od ranije, u srednjim školama, ali se u velikoj mjeri radilo o praksi koja je bila suvoparna i zasnovana na pukim činjenicama.

S vremena na vrijeme je bilo pokušaja da se u škole uvedu elementi demokratskog ili obrazovanja o ljudskim pravima, uglavnom kroz inicijative nevladinih organizacija koje su djelovale u saradnji s Ministarstvom prosvjete:

„... gotovo svi pokušaji promovisanja građanskog obrazovanja, demokratskih i ljudskih prava kroz obrazovanje u Crnoj Gori dolazili su iz nevladinog sektora, bilo kroz nacionalne/lokalne inicijative ili kroz razne inicijative međunarodnih NVO.”⁵

Ipak, takve inicijative bile su sporadične i kratkog vijeka.

U svakom slučaju, ovim inicijativama se uspjela **osnažiti svijest i stepen interesovanja velikog broja crnogorskih nastavnika za uvođenje demokratskih procesa u obrazovanje:**

„Započeli su demokratski procesi, a znatan broj nastavnika i učenika prihvatio ih je kao dragocjene.”⁶

1.2 Građansko obrazovanje kao poseban predmet

Građansko obrazovanje više nije obavezan element u nastavnom planu i programu u crnogorskim školama, iako se jedno vrijeme izučavao kao poseban predmet. Predmet pod nazivom Građansko obrazovanje uveden je u osnovno obrazovanje u školskoj godini 2004/05, a u srednje škole u školskoj godini 2006/07, kao dio opšteg procesa razvoja kurikuluma tokom koga su evropski standardi obrazovanja postepeno bivali inkorporirani u crnogorski sistem.

Građansko obrazovanje postalo je obavezan poseban predmet u osnovnim školama za učenike šestog i sedmog razreda, sa namjerom da se, kao takav, nadovezuje na predmete iz ranijih razreda, poput predmeta Priroda i društvo, Priroda i tehnika, te Poznavanje društva. Dopunjavali bi ga izborni predmeti poput Istraživanje humanitarnog prava u osmom i devetom razredu, dok je projekat pod nazivom „Mi, narod... ja, građanin” (Projekat građanin) predstavljao vannastavnu aktivnost.

U gimnazijama je Građansko obrazovanje postalo obavezan izborni predmet. Mogao je biti biran tokom bilo kojeg ili sva četiri razreda, u zavisnosti od interesovanja učenika tokom prethodnog razreda. Iako ga je

2 Harrison & Baumgartl (2002)

3 Mićanović (2014)

4 Harrison & Baumgartl (2002) str. 33

5 Ibid. str. 59

6 Ibid. str. 66

njegov izborni status učinio nepodobnim za *maturski ispit* na kome bi se birao kao poseban predmet, učenici su ga mogli iskoristiti za dopunu standarda koji je matura nalagala, kada je riječ o sličnim predmetima.

Građansko obrazovanje nije uvedeno u srednje stručne škole. Sociologija je svojim sadržajem, u nastavnom programu za srednje stručne škole, bila predmet najbliži građanskom obrazovanju.

1.3 Građansko obrazovanje kao izborni predmet

Iako građansko obrazovanje više nije obavezan predmet u osnovnim školama, ono postoji u vidu izbornog predmeta u osnovnim i srednjim školama, uključujući i srednje stručne. U osnovnoj školi može biti izabran u bilo kojem od razreda počevši od šestog, zaključno s devetim, uz druge izborne predmete poput Istorije religije. U srednjim školama, predmet Građansko obrazovanje je izborni u prvom razredu, zajedno sa drugim predmetima, kao što su: Zdravi stilovi života, Francuski jezik i Njemački jezik.

Broj učenika koji biraju predmet Građansko obrazovanje varira od škole do škole. U nekim školama izbor može biti ograničen postavljanjem izbornih predmeta u grupe, tako da nije neobično da ne bude dovoljno učenika koji ga biraju, a moguće je i da bude biran od strane cijele grupe.

1.4 Strategija građanskog obrazovanja u osnovnim i srednjim školama za period 2007–2010. godina

Strategija građanskog obrazovanja za period 2007–2010. godine predstavljala je značajan iskorak u politici i praksi demokratskog obrazovanja postavivši temelje za **novi koncept građanskog obrazovanja** kao: „posebnog predmeta, ali i svojevrsnog principa u obrazovnom procesu.“⁷

Strategija se fokusirala na **5 ključnih oblasti**:

Status predmeta Građansko obrazovanje i obrazovanja za demokratsko građanstvo – u cilju primjene demokratskih principa na cjelokupan život škole, uključujući demokratske vrijednosti u drugim predmetima, uvođenje Građanskog obrazovanja kao izbornog u gimnazije i stručne škole i definisanje kompetencija nastavnika.

Nastava, nastavni programi i metode – u cilju boljeg povezivanja demokratskih sadržaja i principa sa drugim predmetima, uvođenjem novih izbornih predmeta, npr. predmeta Medijska pismenost i omogućavanjem pristupa nastavnim materijalima.

Obuka nastavnika/ca – u cilju unapređivanja obuke, stvaranja tima trenera i uvođenja demokratskih principa u nastavni program.

Praćenje, osiguranje i unapređivanje kvaliteta – u cilju praćenja kvaliteta nastave, razvijanja modela evaluacije i samoevaluacije.

Korišćenje dodatnih resursa – u cilju kreiranja jasnijih kriterijuma za odabir programa nevladinih organizacija, pružanja informacija o datim programima za nastavnike, saradnje sa drugim organizacijama, jačanja Udruženja nastavnika građanskog obrazovanja.

1.5 Pravni i strateški okvir za inkluzivno obrazovanje

Obrazovanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama zasniva se na Zakonu o obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama („Službeni list Crne Gore“ br. 45/10, 47/17). On se odnosi na cjelokupan sistem obrazovanja i funkcioniše po **principu uključivanja djece s posebnim obrazovnim potrebama u redovne škole**.

Sam termin „posebne obrazovne potrebe“ koristi se na nivou douniverzitetskog obrazovanja i uključuje djecu sa: smetnjama u razvoju (fizičkim, intelektualnim, senzornim, smetnjama iz spektra autizma, kao i kombinovanim smetnjama) i poteškoćama u razvoju (govorne i jezičke poteškoće, poteškoće u ponašanju, poteškoće pri učenju, ozbiljne hronične i dugotrajne bolesti, poteškoće zbog emocionalne, društvene, jezičke i kulturne deprivacije).

7 Bogojević (2007), str. 14

Strategija inkluzivnog obrazovanja (2008–2013) postavila je temelje za integraciju djece sa posebnim obrazovnim potrebama u škole. **Strategija inkluzivnog obrazovanja za period 2014–2018.** dodatno naglašava ulogu škole u **odgovoru na razvojne i obrazovne potrebe** djece s posebnim obrazovnim potrebama, čime bi im se omogućilo da **vode samostalan život**. Opšti cilj Strategije inkluzivnog obrazovanja jeste da se djeci s posebnim obrazovnim potrebama omogući da napreduju, kako na razvojnom, tako i na obrazovnom planu, na racionalan i operativan način kroz **individualizovanu dodatnu podršku**. Osnovni zadaci ove Strategije su sljedeći:

Zadatak 1:

Sprovesti ranu detekciju, intervenciju, učenje, razvoj i psihosocijalnu podršku djeci i njihovim roditeljima.

Zadatak 2:

Djeci s posebnim obrazovnim potrebama omogućiti pristup, kontinuitet kvalitetnog obrazovanja koje će ih osposobiti za samostalan život i rad.

Zadatak 3:

Obezbijediti podršku za proces nastave i učenja na svim nivoima.

Zadatak 4:

Unaprijediti bazično obrazovanje, specijalističko osposobljavanje i profesionalno usavršavanje nastavnog i stručnog kadra.

Zadatak 5:

Poboljšati praćenje i evaluaciju obrazovnih i razvojnih postignuća djece.

Nacrt **Strategije inkluzivnog obrazovanja za period 2019–2025.** daje smjernice za dalji razvoj obrazovanja za djecu s posebnim obrazovnim potrebama, fokusirajući se na implementaciju mjera iz Strategije za period 2014–2018. i oslanjajući se na obavezujuće međunarodne principe, standarde i preporuke **Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom**. Njeni vodeći principi su promovisanje, zaštita i osiguranje **potpunog i ravnopravnog učešća sve djece s posebnim obrazovnim potrebama u inkluzivnom obrazovanju**, bez diskriminacije i isključenosti, zasnovanog na **principu jednakih prava**. Osnovni cilj ove Strategije je da se djeci s posebnim obrazovnim potrebama omogući pristup kvalitetnom inkluzivnom obrazovanju na svim nivoima. Namjera je da do ostvarenja cilja dođe kroz operativno ostvarivanje sljedeća tri zadatka:

Zadatak 1:

Obezbijediti i primijeniti *dostupnost i pravičnost* obrazovanja za svu djecu.

Zadatak 2:

Osigurati i sprovesti kontinuitet inkluzivnog obrazovanja od trenutka otkrivanja smetnje u razvoju/poteškoće kako bi se osigurala potpuna i efektivna inkluzija djeteta u društvo.

Zadatak 3:

Podržati i unapređivati kvalitet inkluzivnog obrazovanja.

Vlada je, takođe, razvila niz **politika za povećanje stepena inkluzije romske i egipćanske djece** i sprečavanje njihovog ranog napuštanja obrazovanja. Riječ je o sljedećim strateškim dokumentima **Akcionni plan za implementaciju „Dekade inkluzije Roma 2005–2015“ u Crnoj Gori (2005); Strategija za poboljšanje položaja Roma, Aškalija i Egipćana u Crnoj Gori (2007) i Strategija za poboljšanje položaja Roma i Egipćana u Crnoj Gori (2012).**

1.6 Stručno obrazovanje

Uloga stručnih škola u razvoju tolerancije, timskog rada, poštovanja kulturološke različitosti kod budućih građana, nedavno je podignuta na viši nivo kroz uvođenje novih, modularizovanih obrazovnih programa zasnovanih na **ključnim kompetencijama**. Poseban akcenat stavljen je na **ključne građanske i socijalne kompetencije, kulturnu svijest i izražavanje, kao i preduzetništvo**. Nastavnici se obučavaju za implementaciju stručnih modula kroz koje je neophodno ovladati ključnim kompetencijama.

Pored toga, razvijeni su posebni **moduli** za sticanje ključnih kompetencija koje se odnose na **demokratsku kulturu**:

1. „Savremeno odrastanje“ – uključujući izazove odrastanja i adolescencije, značaj porodice kao faktora socijalizacije, uloga i sadržaj subkulture mladih, uticaj masovnih medija na mlade, značaj primjene zdravih stilova života, rizično ponašanje mladih i mehanizmi prevencije,
2. „Društvene mreže i globalizacija“ – uključujući položaj mladih u procesu globalizacije društva, obilježja osnovnih ljudskih prava i sloboda, društveni kontekst rodni uloga u kulturološki različitim društvima, značaj razvoja političke svijesti i ostvarivanja ciljeva održivog razvoja, mogućnosti i zahtjevi globalnog tržišta rada, pismenost u svakodnevnom životu, osobnosti sajber kulture kao društvenog fenomena,
3. „Poslovna kultura“ – tehnike uspješne komunikacije, pravila za rješavanje konfliktnih situacija, uticaj kulturnih razlika među narodima na njihovo međusobno razumijevanje, pravila bontona u različitim domenima lične i profesionalne djelatnosti.

U svim obrazovnim programima postoje obavezni predmeti opšteg obrazovanja koji su u saglasju s relevantnim ključnim kompetencijama: Crnogorski/srpski, hrvatski, bosanski jezik i književnost, Matematika, Engleski jezik, Informatika, kao i profesionalni modul u svim obrazovnim programima, Preduzetništvo.

1.7 Učenički parlamenti

Učenički parlamenti su već godinama zakonom propisana obaveza u crnogorskim školama. U osnovnoj školi svako odjeljenje od 6. do 9. razreda bira po jednog predstavnika. Smatra se da je prerano da učenici petog razreda budu uključeni u rad parlamenta ali su upoznati sa njegovim radom i redovno bivaju konsultovani o važnim pitanjima. Predstavnici odjeljenja sastaju se na početku školske godine i sastavljaju plan za datu godinu, obavještavajući nastavnike o problemima u toku školske godine. U takvoj komunikaciji obično posreduju dva člana nastavnog osoblja, a nešto rjeđe predstavnik školske uprave.

2. EVROPSKI STANDARDI

Zamisao demokratske kulture u školama ima svoje ishodište u konceptima, politikama i praksama razvijenim kroz **program demokratskog građanstva i ljudskih prava Savjeta Evrope**, kao i zajedničke vrijednosti, prava i obaveze koje su u osnovi *pravne tekovine Evropske unije*.

2.1 Evropska unija

Članstvo u Evropskoj uniji zavisi, između ostalog, od zemalja kandidata koje postignu „stabilnost institucija koje garantuju demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava, poštovanje i zaštitu manjina.“⁸

Zemlje kandidati dužne su da svoje administrativne i pravosudne strukture usklade s osnovnim vrijednostima koje su navedene u članu 2 Lisabonskog ugovora iz 2009. godine.

Kao odgovor na izazove globalizacije i prelaska na ekonomiju zasnovanu na znanju, Evropska komisija je prepoznala osam ključnih **kompetencija za cjeloživotno učenje u Evropi**, na osnovu Lisabonskih ciljeva u obrazovanju i obuci iz 2000. godine. Jedna od ovih osam kompetencija predstavlja „**socijalne i građanske kompetencije**“ u čiji sastav ulaze:

„Personalna, interpersonalna i interkulturalna kompetencija i koja pokriva sve oblike ponašanja koji pojedincu omogućavaju da na efikasan i konstruktivan način učestvuje u društvenom i poslovnom životu, naročito u sve različitim društvima, kao i da bude u stanju da rješava konflikte kada je to neophodno.“⁹

8 Vidjeti: www.coe.int/t/dg4/education/edc/default_en.asp

9 Evropska komisija (2007)

Pod pokroviteljstvom programa Evropske komisije „Evropa za građane“ (2007–2013) razvijen je kompozitni indikator za mjerenje „građanske kompetencije“ građana Evrope, koji se zasniva na 63 osnovna pokazatelja, kao prvi korak ka mjerenju ishoda u obrazovanju.¹⁰

2.2. Savjet Evrope

Pojam „građanske kompetencije“ tako je dobio i svoj konkretan izraz u **Okviru kompetencija Savjeta Evrope za demokratsku kulturu**.¹¹

U samoj srži Okvira nalazi se **model kompetencija kojima učenici treba da ovladaju ukoliko žele da efikasno učestvuju u kulturi demokratije i žive u miru sa drugima u kulturološki raznovrsnim demokratskim društvima**. Ukupno dvadeset kompetencija u datom modelu podijeljeno je u četiri grupe: **vrijednosti; stavovi; vještine; i znanja i kritičko razumijevanje**. Okvir nudi listu stepenovanih deskriptora kompetencija koje su izražene u vidu ishoda učenja i koje se mogu poučavati, učiti i ocjenjivati.

Priprema mladih ljudi za život aktivnih građana u demokratskim društvima u viziji Savjeta Evrope predstavlja **jednu od četiri osnovne svrhe obrazovanja** (uz pripremu za tržište rada, lični razvoj, i razvoj i održavanje široke, napredne osnove znanja).¹² Riječ je o sredstvu putem koga obrazovni sistemi mogu odgovoriti na najvažnija društvena i politička pitanja, kao što su socijalna isključenost i predrasude, te diskriminacija manjinskih grupa.

Pod okriljem programa Savjeta Evrope razvijen je Referentni okvir „**Obrazovanje za demokratsko građanstvo i obrazovanje o ljudskim pravima**“ (eng. skr. EDC/HRE), čija je primjena započela 1997. godine. U ovom programu, obrazovanje za demokratsko građanstvo i obrazovanje o ljudskim pravima definiše se kao:

„Skup praksi i aktivnosti osmišljenih da pomognu mladima i odraslima da odigraju aktivnu ulogu u demokratskom životu, ostvare svoja prava i ispune svoje odgovornosti u društvu.“¹³

Ovaj program dobio je svoj politički legitimitet usvajanjem **Povelje Savjeta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava** 2010. godine. Ovom neobavezujućom Poveljom definisani su ključni termini i postavljeni **standardi politike i prakse za sve države članice**. Ovi standardi imaju važne praktične implikacije za implementaciju Okvira kompetencija za demokratsku kulturu, posebno u odnosu na pedagoški rad i organizaciju procesa učenja. Dvije najrelevantnije su, u sadašnjem kontekstu, **aktivno učenje i sveobuhvatan pristup školi**.

3. PROJEKAT

3.1 Podsticanje demokratske kulture u školama u Crnoj Gori

„Podsticanje demokratske kulture u školama u Crnoj Gori“ predstavlja projekat u oblasti obrazovanja koji implementira Odjeljenje za obrazovanje Savjeta Evrope u saradnji sa Programskom kancelarijom Savjeta Evrope u Crnoj Gori i u partnerstvu s Ministarstvom prosvjete, a uključeni su i drugi relevantni partneri kao što su Zavod za školstvo, ustanove koje se bave obrazovnom politikom i istraživačkim radom, odabrane pilot škole, lokalne zajednice, mediji, nevladine organizacije, kao i druge organizacije u Crnoj Gori. Projekat je predviđen da traje 30 mjeseci odnosno da će se završiti do 31. decembra 2018. godine.

Opšti cilj projekta je „podizanje kvaliteta obrazovanja podsticanjem demokratske kulture u sistemu formalnog obrazovanja primjenom antidiskriminatorских pristupa zasnovanih na standardima i praksi Savjeta Evrope“.

Prvi pojedinačni cilj je „podizanje nivoa znanja i svijesti među nastavnicima, ostalim zaposlenima, učenicima i lokalnim zajednicama o konceptu, politikama, praksi i dobrobiti inkluzivnog obrazovanja i demokratske kulture“.

10 Hoskins i sar.

11 Savjet Evrope (2018)

12 Ibid.

13 Olafsdottir (2008)

Ovaj cilj biće ostvaren kroz „identifikovanje jednog broja primjera dobre prakse demokratske kulture koji će biti promovisani širom Crne Gore“ i izradu „smjernica tome kako iskustva iz pilot škola izdići na nivo politika“.

Drugi specifični cilj predstavlja jačanje kapaciteta škola kako bi se „otklonile predrasude i diskriminatorni pristupi prema ugroženim i marginalizovanim učenicima, uključujući djecu iz romske i egipćanske zajednice“.

Ovaj cilj biće ostvaren poboljšanjem „inkluzivnog okruženja“ u brojnim pilot školama i uvođenjem „specifičnih mjera za promovisanje tolerancije i međuetničkog dijaloga“.

3.2 Realizacija projekta

Projekat se realizuje kroz mrežu 26 pilot škola odabranih od strane Ministarstva prosvjete u skladu sa kriterijumima razvijenim u vezi s prethodnim regionalnim inicijativama vezanih za inkluzivno obrazovanje. Mrežu čini 18 gimnazija i srednjih stručnih škola i 4 osnovne škole. Pored toga, četiri odabrane škole ujedno su i mentor škole.

Zamisao je bila da učešće uzmu škole koje su već učestvovala u projektu Evropske komisije/Savjeta Evrope „Regionalna podrška inkluzivnom obrazovanju“ zbog profesionalnih vještina i ekspertize koje su razvili kroz taj projekat. Četiri grupe škola su oformljene prema kriterijumu regiona kojem pripadaju (škole južnog, centralnog i sjevernog regiona). Formirana je i grupa srednjih stručnih škola. Dakle, odabrane su sledeće mentor škole: u centralnoj regiji – Gimnazija „Slobodan Škerović“, Podgorica; u sjevernoj regiji – JU Gimnazija „Tanasije Pejatović“, Pljevlja; u južnoj regiji – SMŠ „Ivan Goran Kovačić“, Herceg Novi; a za grupu stručnih škola – SMŠ „Bećo Bašić“, Plav. Sve pilot škole su formirale timove sastavljene od predstavnika menadžmenta, predstavnika pedagoško-psihološke službe, nastavnika, učenika i predstavnika lokalne zajednice. Timovi mentor škola su dodatno obučeni kako da šire znanja o demokratskoj kulturi ostalim školama grupe koju vode, a mnogi od njih su pokretali i specifične obuke vezane za demokratsku kulturu, kako bi se na efikasniji način razumjele i primjenjivale odabrane kompetencije demokratske kulture.

Pored toga, odabrana su četiri koordinatora rada sa školama. Koordinator su, u saradnji sa nacionalnim ekspertima i ekspertima Savjeta Evrope, bili odgovorni su za obuku školskih timova u grupama koje su im dodeljene. Oni su obučeni su na regionalnom nivou o načinima razvoja demokratskih kompetencija u školama.

Program obuke koji su prošle pilot škole zasniva se na Referentnom okviru Savjeta Evrope za kompetencije demokratske kulture (u daljem tekstu: Referentni okvir). Referentnim okvirom utvrđene su kompetencije kojima učenici treba da ovladaju ukoliko žele da efektivno učestvuju u kulturi demokratije i žive u miru sa drugima u kulturološki raznovrsnim demokratskim društvima. Namijenjen je za korištenje u svim sektorima obrazovnih sistema, od predškolskog vaspitanja i obrazovanja, preko osnovnog i srednjeg obrazovanja, sve do visokog obrazovanja, uključujući i stručno obrazovanje. Realizuje se kroz „sveobuhvatni pristup školi“, uključujući nastavne i vannastavne aktivnosti, kvalitet života i odnose u školi, donošenje odluka u školi i veze sa lokalnom zajednicom.

Tokom programa obuke nastavnici su se upoznali sa Referentnim okvirom i birali specifične kompetencije za rad sa svojim učenicima u cilju promovisanja tolerancije i međuetničkog dijaloga kao osnovnih obrazovnih principa u planovima daljeg razvoja škola iz kojih dolaze.

Projekat je u cjelosti zasnovan na ideji takozvanog „peer learning-a“ (učenje od i sa kolegama) a, prema kojoj su mentor škole, uz podršku eksperata Savjeta Evrope i koordinatora, predvodile škole svoje grupe u razmjeni znanja i informacija, tako i primjera dobre prakse, i zajednički kreirali preporuke o mjerama kojima se promovišu principi demokratske kulture i inkluzivnog obrazovanja u školske razvojne planove.

Veliki broj aktivnosti jačanja kapaciteta (nacionalna i regionalna konferencija, obuke, radionice, seminari, sastanci itd.) je organizovan tokom trajanja projekta. Osim nastavnika i učenika pilot škola, kao i predstavnika lokalnih zajednica sa kojima saraduju, obuke su takođe dobili i budući praktičari, tj. studenti Filozofskog fakulteta, sa Studijskog programa za obrazovanje učitelja i predškolsko vaspitanje i obrazovanje. Posebno je značajna bila edukacija o primjeni kompetencija demokratske kulture u predmetnim i međupredmetnim oblastima, sa posebnim osvrtom na njihovo uključivanje u godišnje planove škola, kao i dnevne planove nastavnika. Takođe je organizovan i veliki broj aktivnosti jačanja svijesti među kojima se izdvaja „Dan inkluzije“.

3.3. Dan inkluzije

Projekat je takođe rezultirao novim mogućnostima za promotivnim aktivnostima nakon odluke Ministarstva prosvjete da odredi „**Dan inkluzije**“ kojim će se ukazivati na koncept inkluzivnog obrazovanja kao reformski princip. Dan će se obilježavati u crnogorskim školama *11. oktobra*. Do sada su organizovane dvije proslave i to u 2017. godini kada je učestvovalo 23 škole iz 17 crnogorskih gradova uz učešće velikog broja učenika, nastavnika i predstavnika lokalne zajednice. Organizovane su radionice, okrugli stolovi, tematski časovi, umjetničke izložbe i priredbe koje su imale za cilj skrenuti pažnju na važnost odrastanja mladih naraštaja kao demokratskih građana i raznolikim društvima.

„Dan inkluzije“ je u 2018. godini okupio predstavnike svih pilot škola na centralnom trgu u Podgorici kao i studente-volontere sa studijskih programa za obrazovanje nastavnika. Dječji hor izvodio je pesme o prijateljstvu i djetinjstvu, a učenici su organizovali prezentacije sa plakatima, obučeni u četiri boje koje simbolizuju četiri vrste kompetencija za demokratsku kulturu.

METODOLOGIJA

Preporuke i prijedlozi iz ovog dokumenta u velikoj mjeri su zasnovani na **konsultacijama sa zainteresovanim stranama**, koje su se odvijale u periodu od pet mjeseci, od maja do septembra 2018. godine. Konsultacije je pratila **analiza ključnih dokumenata** koji su vezi sa na skorijim dešavanja u politici i praksi obrazovanja za demokratiju i ljudska prava u crnogorskom obrazovnom sistemu.

Konsultacije su se sastojale od **anketnog upitnika**, rada sa nekoliko **fokus grupa** i jednog broja direktnih **intervjua** sa pojedinim ključnim akterima. Korišćena su **dva upitnika** [Prilog 2], jedan za sve one koji su uključeni u nastavu a učestvovali su u projektu, a drugi za predstavnike NVO-a i kreatore politika (uključujući predstavnike Ministarstva prosvjete, Zavoda za školstvo i Univerziteta Crne Gore) i drugih koji su na bilo koji način vezani za projekat. Ova dva upitnika bila su identična, uz nekoliko dodatnih pitanja u verziji za nastavnike kako bi se dobio uvid u iskustvo stručnjaka stečeno tokom sprovođenja projekta u njihovim školama. Dizajn obrazaca korišćenih za upitnike dogovoren je sa Filozofskim fakultetom Univerziteta Crne Gore. Upitnici za praktičare u nastavi poslani su uzorku škola iz pilot grupe, koje je odabrao Filozofski fakultet, kako bi bio reprezentativan i geografski i prema tipu škole: osnovnoj, srednjoj i srednjoj stručnoj. Ukupno je analiziran **61 popunjeni upitnik**, od čega su 44 popunili nastavnici iz grupe pilot škola, 10 predstavnici nevladinih organizacija, a 7 kreatori politika.

Fokus grupe imale su za cilj da uključe različite populacije zainteresovanih strana: **pilot škole, uključujući i nastavnike, direktore, učenike i predstavnike roditelja; koordinate rada sa školama; predstavnike NVO-a; i studente sa studijskih programa na kojima se obrazuje nastavnički kadar**. Fokus grupe na nivou škola održane su u školskim prostorijama, sa izuzetkom mješovitih grupa koje su formirane tokom konferencije u Bečićima¹⁴. Osim toga, organizovana je i mala fokus grupa iz škole koja nije pripadala grupi pilot škola. Bilo je nekih varijacija u sastavu ovih grupa u različitim školama. Obično se svaka sastojala od 6-10 učesnika i trajala je 45 minuta ili više.

Individualni intervjui realizovani su sa predstavnicima Ministarstva prosvjete i Zavoda za školstvo, Ministarstva za ljudska i manjinska prava, UNICEF-a i pojedinim nastavnicima i rukovodiocima škola.

Anketni upitnici, fokus grupe i individualni intervjui fokusirali su se na **5 glavnih oblasti** u vezi sa politikom i praksom demokratske kulture u školama:

- demokratska kultura u školama
- kompetencije za demokratsku kulturu
- obuka
- razvoj politike
- izazovi.

¹⁴ Regionalna konferencija pod nazivom „Borba protiv diskriminacije u obrazovnom sistemu“ održala se u Bečićima 16. i 17. maja 2018. godine.

ANALIZA SITUACIJE

U ovom, središnjem dijelu izvještaja, pružen je pregled ključnih nalaza dobijenih prilikom konsultacija sa zainteresovanim stranama a razmotriće se i njihove strateške implikacije za reformu obrazovanja. Teme koje su obrađene i redosljed po kojem se pojavljuju, pojavljuju se onako kako su korištene u anketnom upitniku, fokus grupama i intervjuima. Obrada svake teme prati isti obrazac: prvo, glavne nalaze konsultacija; drugo, komentar o implikacijama nalaza; i treće, niz praktičnih preporuka na osnovu njih.

1. SVRHA DEMOKRATSKE KULTURE U ŠKOLI

Učesnici konsultacija postigli su **opštu saglasnost** oko toga da je **stvaranje demokratske kulture u školi u Crnoj Gori važan obrazovni zadatak**, pri čemu mnogi smatraju da je veoma važan.

Obično su **odgovori nastavnika na ovo pitanje bili kraći, uopšteniji i slabije pripremljeni u odnosu na odgovore kreatora politika ili predstavnika NVO-a**. Neki nastavnici su opravdavali praksu demokratske kulture u školama u smislu **ličnog razvoja** ili **poboljšanja učinka škole**, prije nego u smislu bilo kakve šire društvene koristi od iste. Tako, na primjer, izdvajamo:

„Veoma je važno stvoriti demokratsku kulturu u školama jer je to dobar preduslov za sve buduće međuljudske odnose, kako u školi tako i van nje.“ (Nastavnik)

„Veoma je važna. Kroz demokratsku kulturu, učenicima se daje više prostora za izražavanje mišljenja i stavova, a nastavnik zatim ostvaruje bolji uvid u interesovanja i rad učenika.“ (Nastavnik)

Međutim, mnogo češće je **lični razvoj povezivan sa društvenim koristima** ili se pominju **isključivo društvene koristi**. Na primjer:

„Stvaranje demokratske kulture je izuzetno važno za formiranje zrele osobe koja je u stanju da samostalno donosi odluke, ali i prihvata odluke i stavove drugih, te stoga uvažava različitost.“ (Nastavnik)

„Izuzetno je važna, pošto se osnovni principi demokratske kulture moraju usvajati od samog početka školovanja, kako bi se stvorila osnova za zdravo društvo u kojem se poštuje različitost.“ (Nastavnik)

U većini slučajeva zamisao „zdravog“ društva izražava se u smislu **socijalne uključenosti, poštovanja (posebno etničke) različitosti ili tolerancije, a ne demokratije kao takve**:

„Veoma je važno stvoriti demokratsku kulturu u školama. Ona je potrebna kako bi pomogla razvoj kritičkog mišljenja kod učenika. Sve ovo će doprinijeti mirnom suživotu različitih naroda u kulturološki različitoj sredini.“ (Nastavnik)

„Kada radite u mješovitoj školi koju pohađaju učenici različitih vjeroispovjesti, gdje se časovi odvijaju na albanskom i crnogorskom jeziku, a svakodnevno primećujete veliki stepen neizvjesnosti među njima, koji često kulminira poteškoćama, onda shvatate da su nastavnici uzor za naše učenike, i da igraju važnu ulogu u stvaranju demokratske kulture u školi.“ (Nastavnik)

U nekoliko slučajeva potreba za demokratskom kulturom u školi povezivana je sa **nedavnim pojavama ponašanja protivnog društvenim normama i diskriminatornog ponašanja** u školi ili u društvu uopšte, uključujući i **socijalne medije**:

„U nedavnoj prošlosti bilo je mnogo primjera nasilja među djecom i mladima... Govor mržnje na internetu se takođe povećava, posebno među mladima. Sukobi između nastavnika i učenika česta su pojava posljednjih godina.“ (NVO)

Dok je diskurs „multietničke harmonije“, „poštovanja različitosti“ i „prihvatanja i razumijevanja multikulturalizma“ bio jednako zastupljen u odgovorima kreatora politika, u međuvremenu je postojala i svijest mnogih u ovoj grupi o **širim implikacijama uključivanja evropskih standarda u crnogorske škole**, na primjer:

„Važno je, imajući u vidu i crnogorski proces pridruživanja EU i NATO-u, da mladi iz Crne Gore postanu građani svijeta.“ (Kreator politike)

„To je veoma važno, za bilo koje društvo, ne samo za Crnu Goru. Za Crnu Goru, koja je mlada demokratija, to je od posebnog značaja. Obrazovni sistem u Crnoj Gori prolazi kroz mnoga unapređenja u cilju postizanja standarda najboljih evropskih praksi. Crna Gora je na putu da se pridruži EU i nastoji da uvede standarde ugledne demokratije u svim oblastima života.“ (Kreator politike)

U cjelini, **malo je rečeno o odnosu između demokratske kulture u školi i drugih obrazovnih prioriteta**. Međutim, u komentarima nekih kreatora politike bilo je sugestija u smislu da se to ne treba posmatrati samo kao pravovremena inicijativa, već kao **osnovna tema kroz sve obrazovne aktivnosti**:

„Demokratska kultura nije neki novi predmet u školi ili akademska disciplina. Ona nije nešto o čemu učenici i nastavnici treba da razmišljaju dva časa nedjeljno i zaborave je nakon toga. Demokratska kultura se ne može naučiti ukoliko se ne upražnjava, kao što se strani jezik ne može naučiti samo čitanjem rječnika i gramatike. Ona mora biti podržana obrazovnim politikama, razvojem kurikuluma, novim školskim etosom i prepoznatljiva u svim nastavnim predmetima.“ (Kreator politike)

Komentar:

Kod svih koji su bili uključeni u konsultacije postoji snažna podrška razvoju demokratske kulture u crnogorskim školama. U slučaju nastavnika, to se desilo nakon perioda obuke sa međunarodnim i nacionalnim ekspertima i značajne podrške od strane lokalnih koordinatora. Ne može se pretpostaviti da li će nastavnici koji nisu imali ovakav nivo obuke ili podrške biti istog mišljenja.

Brojna pominjanja poštovanja različitosti, suživota u društvu jednakih i sl. sugerišu koncept demokratske kulture u školi koja se u velikoj mjeri oslanja na pojam inkluzije. Nasuprot tome mnogo je manje bilo pomena participacije ili demokratskog procesa. Aktivno učešće u demokratskom društvu jednako je važno za definiciju Savjeta Evrope o demokratskoj kulturi kao i interkulturno razumijevanje. Važno je da škole posjeduju sveobuhvatno razumijevanje koncepta demokratske kulture – one koja naglašava aktivno građanstvo jednako kao i inkluziju.

Sa svega jednim ili dva izuzetka, bilo je malo dokaza o postojanju svijesti o odnosu između demokratske kulture u školi i drugih obrazovnih imperativa. Savjet Evrope smatra „Pripremu za život kao aktivnih građana u demokratskim društvima“ jednom od četiri „glavne svrhe“ u svojoj viziji obrazovanja. [Preporuka CM/Rec(2007)6]. Važno je da praktičari u školama imaju jasnu ideju o tome gdje se demokratska kultura uklapa u njihove ostale obaveze, a da školski rukovodioci shvataju gdje se ista uklapa u opštu svrhu škole. Jedan od načina da ovo bude učinjeno eksplicitnijim biće objavljivanje mape „šire slike“ obrazovanja koja pokazuje kako se obrazovanje za demokratsku kulturu uklapa u druge glavne svrhe obrazovanja.

Malo je bilo pomena „kompetencija Evropske unije za cjeloživotno učenje“, bilo uopšteno ili konkretnije u odnosu na „društvene i građanske“ kompetencije. Ove kompetencije su od ključne važnosti za aktuelnu politiku Evropske unije o mladima, u njihovom životu i kao građana i kao radnika. Školski rukovodioci, posebno, moraju biti upoznati sa njima i sposobni da pokažu gdje se primjenjuju u njihovoj školi.

PREPORUKE:

1. Dodatnu pažnju treba posvetiti **pojašnjenju koncepta** demokratske kulture u školi kao aktivnosti koja ima više svrha. Šira područja koja se tiču iste, uključujući i **inkluziju** i **aktivno građanstvo**, treba definisati na eksplicitniji način.
2. Neophodno je osmisliti **mapu „šire slike“** obrazovanja koja bi ukazala na **ulogu obrazovanja za demokratsku kulturu u ukupnoj svrsi obrazovanja** i njen odnos sa drugim glavnim svrhama obrazovanja.
3. Demokratsku kulturu u školi treba **prepoznati kao jednu od osnovnih oblasti obrazovne svrhe** škole, koja je sastavni dio svih aktivnosti u svim školama – ne neki koristan dodatak ili sekundarna aktivnost.
4. Njene razne prednosti treba da budu jasne, a **argumenti koji opravdavaju njen značaj u obrazovanju moraju biti učinjeni eksplicitnim na jasan i jednostavan način.**
5. Demokratsku kulturu u školi treba prepoznati kao **glavno sredstvo za razvoj cjeloživotne „društvene i građanske“ kompetencije EU**. Školski rukovodioci treba da se upoznaju sa ovom kompetencijom i budu u stanju da izvrše procjenu kako njihova škola stoji u vezi s njom.
6. Možda je potrebno razmisliti da se umjesto ili pored „**Dana inkluzije**“ uvede i obilježavanje „**Dana demokratske kulture**“, kao sveobuhvatnijeg koncepta. Demokratska kultura, naime, podrazumijeva inkluziju kao socijalno-obrazovni princip, ali uključuje i aktivno građanstvo.

2. KOMPETENCIJE ZA DEMOKRATSKU KULTURU

Timovi pilot škola su tokom obuka koju su pohađale upoznati sa kompetencijama Savjeta Evrope za demokratsku kulturu i kako se ona može implementirati kroz sveobuhvatan pristup školi. Ove kompetencije se na nivou centralne vlasti smatraju ključnim za razvoj inkluzivnog obrazovanja. Timovi su odabrali specifične kompetencije koje će razvijati u svojim školama. Tokom konsultacija zatraženo je njihovo mišljenje o kompetencijama uopšte, o specifičnim kompetencijama koje su odabrali da na njima rade i o aktivnostima koje su preduzeli kako bi ih razvili, potrebom za bilo kakvom dodatnom obukom ili instruktivnom materijalu o tome kako ih koristiti i tome da li misle da kompetencije treba da se, na neki način, nađu u nacionalnom zakonodavstvu.

Većina nastavnika jednostavno je navela kompetencije koje je izabrala bez ikakvog dodatnog objašnjenja. Iz tog razloga teško je znati zašto su izabrali baš njih. Može se pretpostaviti da smatraju da za tim kompetencijama u njihovim školama postoji posebna potreba. U jednoj školi, međutim, izabrane su kompetencije koje su smatrane najadekvatnijim za dati uzrast:

„U našoj školi smo odabrali one kompetencije koje smatramo presudnim za svako dijete u ovom uzrastu“. (Nastavnik)

Sve kompetencije su izabrane barem jednom i **teško je otkriti bilo kakvu pravilnost u odabiru koje su škole pravile**. Nije se takođe mogao steći pravi utisak kako su nastavnici zapravo razumjeli kompetencije koje su odabrali. Nije jasno da li su svi imali pristup brošuri Savjeta Evrope o kompetencijama u vrijeme izrade akcionog plana. Referentni okvir Savjeta Evrope u tri toma nije bio dostupan do maja 2018. godine, tako da do tog trenutka nije bilo dostupnih indikatora kompetencija.

Prijavljen je **širok spektar aktivnosti** koje su se dešavale u pilot školama u cilju razvoja kompetencija. Čini se da se većina odvijala izvan redovne nastave. Aktivnosti spadaju u različite kategorije i uključuju:

- *Proslava važnih datuma*, npr. Međunarodni dan borbe protiv siromaštva, Međunarodni dan volontera, Dan Ujedinjenih nacija, Dječja nedjelja, Dan tolerancije, Otvoreni dani nauke, Dan bezbjednosti na internetu, Međunarodni dan osoba sa invaliditetom, Dan Savjeta Evrope, Dan planete Zemlje itd.

- *Izložbe*, npr. „Različiti pod istim krovom” koju je organizovala škola iz Bijele,
- *Radionice*, npr. o mentalnom zdravlju i inkluziji, problemima zavisnosti od igara, izolaciji DNK, biodiverzitetu, ekologiji, prevenciji korupcije, kineskoj kulturi...
- *Predstave i filmove*, na primjer, o kulturološkoj različitosti, rješavanju sukoba, kao npr. kratak film „Edukativna eskurzija – Različitosti nas spajaju” – koji imao za cilj da pruži kontra-narativ vjerskoj isključivosti,
- *Klubove*, npr. volonterski klub, prirodnjački klub, omladinski klub...
- *Takmičenja*, npr. Takmičenje mladih eko-reportera, foto-takmičenje na temu demokratske kulture u školskom okruženju, međunarodno debatno takmičenje, Otvori knjigu – Otvori svijet,
- *Humanitarne akcije*, npr. za ugroženu djecu, u vezi sa donacijom krvi, za učenika sa cerebralnom paralizom, posjeta staračkom domu...
- *Povezivanje škola i posjete*, npr. pozivanje djece iz druge škole na karaoke...
- *Preuzimanje odgovornih uloga*, npr. učenici koji poslužuju hranu i piće posjetiocima, dopunski časovi koje drže vršnjaci...

U svakom slučaju, nastavnici su **uparivali aktivnost sa određenom kompetencijom ili nizom kompetencija**, npr. humanitarna akcija koja uključuje prikupljanje odjeće i obuće kao dio Međunarodnog dana borbe protiv siromaštva usklađena je sa kompetencijom empatije; učeničko organizovanje povodom otvaranja nove školske sale usklađeno je sa kompetencijom saradnje; Radionica o mentalnom zdravlju i inkluziji bila je u skladu sa kompetencijom poštovanja.

Kada je riječ o o vannastavnim aktivnostima, interesantno je što je u odgovorima na anketu bilo malo pomena **učeničkog parlamenta** ili njegovog potencijalnog doprinosa demokratskoj kulturi u školi. Izuzetak je bila jedna škola u kojoj je učeničkom parlamentu data odgovornost za izradu aktivnosti za obilježavanje Dana zaljubljenih kao načina razvoja kompetencije saradnje. Kada su u fokus grupama ili intervjuima pojedinci bili pitani u vezi s parlamentom čuli smo **suprotstavljene stavove** o radu istog. Studenti univerziteta koji se obučavaju za nastavnike obično su prijavljivali negativna iskustva, posebno onih koji su se obrazovali u ruralnim školama:

„...osnuju učenički parlament i ne rade ništa.” (Student univerziteta)

Jedan od njih, koji je bio predstavnik učenika u srednjoj školi u Podgorici opisao je da je angažman uglavnom podrazumijevao diskusije o ekskurzijama i fudbalskim turnirima, ali povremeno i o humanitarnim akcijama:

„...doniranje siromašnima.” (Student univerziteta)

Sa druge strane, bilo je izvještaja o izuzetno aktivnim i angažovanim učeničkim parlamentima. Takvi komentari su uglavnom dolazili od učenika i nastavnika u specifičnim pilot školama gdje je aktivnost u pogledu demokratske kulture posebno razvijena.

Slično tome, malo je bilo pomena o mogućnosti **nastave tokom časova odjeljenske zajednice** u cilju primjene kompetencija u osnovnim školama. Čini se da se taj čas više smatra prilikom za čuvanje djece, ili prilikom da se uradi domaći zadatak ili da se igraju igre. Jedan predstavnik nevladinog sektora, međutim, detaljno je govorio u svojoj fokus grupi o potencijalu ovog dijela školskog dana i o primjerima aktivnosti sa kojima je eksperimentisao.

Za razliku od širokog spektra aktivnosti prijavljenih van časova, **malo je bilo pomena nastave i učenja** kroz istraživanje. Iako je jedan broj nastavnika prijavio uključivanje kompetencija u svoje lekcije – uključujući, na primjer, nastavu iz prirodnih nauka, istorije i sociologije – bilo je svega nekoliko izuzetaka kada je pomenuto i kako je to učinjeno. Nastavnik fizičkog vaspitanja je u jednoj od školskih fokus grupa, na primjer, opisao organizovanje fudbalskog turnira u kojem su djeca sa posebnim potrebama bila sudije i službena lica. Nastavnik biologije opisao je uvođenje novog sadržaja u predmet:

„Što se tiče predmeta koji predajem – biologije, to su obično kratki filmovi koji pokazuju stanje naše planete, naše zanemarivanje resursa, ugrožene vrste i biološku konzervaciju. Ranije nisam koristio ovu vrstu aktivnosti.“ (Nastavnik)

Uglavnom, ono što jeste rečeno bilo je nekoliko skromnih pomena korišćenja rada u paru ili maloj grupi, kao i diskusije i debate na časovima.

Malo drugačiju sliku dali su predmetni nastavnici u fokus grupama. Jedan broj njih je opisao kako su kao dio projekta **prilagodili svoj stil učenja** kako bi sproveli određene kompetencije na određenim časovima, ali ne i šire:

„U nekih pet ili šest odjeljenja... predajem hemiju... pričamo o tome kako se zdravo hraniti u našoj đlačkoj svakodnevnici... oni rade u grupama, tri grupe, svaka grupa ima po jednu vježbu... moraju napraviti piramidu ishrane koju koriste u svom životu i upoređuju ih sa onom regularnom u ovoj oblasti.“ (Nastavnik)

Jedna od iskusnijih nastavnica iz osnovne škole, koja predaje izborne predmete poput Građanskog obrazovanja i Istorije religije, kazala je da ima **poteškoće u pomaganju kolegama da kompetencije inkorporiraju u svoje predmete**:

„Prije obuke imala sam problem kako da uključim te kompetencije u jednostavne lekcije iz prirodnih nauka, jer je bilo teško izabrati ih i uključiti ih u predmete sa kojim su bile povezane. Bilo ih je lakše uključiti u predmete iz grupe društvenih nauka. Posle ove obuke imam jasnu predstavu kako implementirati sve kompetencije u svim predmetima.“ (Nastavnica)

Zanimljivo je da se ova nastavnica ponašala kao **neformalna mentorka** svom timu iz pilot škole. Ona nije jedini primjer nastavnika ili bivšeg nastavnika Građanskog obrazovanja koji je imao ovu ulogu u svojoj školi.

Ukupno gledano, primijetne su **značajne razlike među školama, što je** evidentno i iz odgovora na anketni upitnik i u fokus grupama, posebno po nivou detalja koje su nastavnici koristili kada bi govorili o iskustvu u implementaciji kompetencija u školama, bilo unutar ili van učionice. U nekim školama informacije o preduzetim aktivnostima i odnosnim kompetencijama prepričane su do detalja, dok su u drugim slučajevima opisi bili prilično uopšteni i kratki. Lokalni koordinatori i mentorske škole uopšte davale su detaljnije odgovore uz očigledno više promišljanja.

Kao i kod stavova prema ideji demokratske kulture u školi, **među nastavnicima** postoji **tendencija da se kompetencije povezuju sa inkluzijom prije nego s aktivnim građanstvom**, posebno u multietničkim školama:

„Sve što radimo u školi, svaka manifestacija, performans uključuje egipćansku i romsku djecu i sve ostale... Sva djeca su jednako uključena u sve“. (Rukovodilac škole)

Ipak, nekoliko škola je navelo prisustvo jednoj od radionica demokratije Barbare Pramer u crnogorskom parlamentu kao primjer demokratske kulture u školi.

Značajno je pomenuti da mnogi nastavnici **mnoge aktivnosti koje su opisali nisu smatrali novima**, već su rekli da su slične onima koje već rade ili su radili u prošlosti. Ono što jeste bilo novo, po njihovim riječima, bilo je povezivanje aktivnosti sa demokratskom kulturom. Tako:

„Većina aktivnosti je i do sada sprovedena u školi, međutim, nije se razmišljalo u pravcu povezivanja tih aktivnosti sa demokratskim kompetencijama.“ (Nastavnik)

„Gotovo sve pomenute aktivnosti realizovane su u prethodnom periodu ukoliko nisu predstavljale potpunu novinu u radu škole, s tom razlikom da njihov karakter nije bio takav da promovišu demokratsku kulturu u školi.“ (Nastavnik)

Sa druge strane, bilo je i **nekih nastavnika za koje je cijeli proces bio inovativan**:

„Sve demokratske kompetencije bile su novina u radu škole kroz časove.“ (Nastavnik)

„Po prvi put u našoj školi, na ovaj način se sprovodi program za razvijanje demokratske kulture u školi, koji ima za cilj iskazivanje i prihvatanje demokratskih kompetencija.“ (Nastavnik)

Komentar:

Veliki broj nastavnika je već upoznat sa različitim oblicima praksi o kojima su slušali tokom obuka organizovanim u okviru projekta. Činjenica da oni ranije nisu razmišljali o ovim praksama kao sredstvima za sprovođenje kompetencija za demokratsku kulturu ukazuju na potrebu za smjernicama o tome kako ih treba primjenjivati kako bi bili djelotvorne u tu svrhu. Na primjer, grupni rad sam po sebi ne mora nužno biti od pomoći razvoju saradnje među učenicima. Način na koji se grupe sastavljaju i vode, podjela zadataka itd. je ono što čini razliku. Isto je s humanitarnom akcijom i empatijom, na primjer. Ovo može na neki način da objasni zašto se potencijal školskog parlamenta ili učenja kod kuće u mnogim slučajevima previđa.

U odsustvu informacija o indikatorima kompetencija nastavnici se oslanjaju na sopstvena tumačenja značenja pojedinih kompetencija, a samim tim i na sopstvena tumačenja značenja kompetencija u cjelini. Dokazi koji su proistekli iz konsultacija ukazuju na to da nastavnici imaju tendenciju da se oslone na inkluziju prije nego na aktivno građanstvo u svom razumijevanju ukupne svrhe kompetencija.

Sve u svemu, čini se da su nastavnici sigurniji u vezi sa ulogom vannastavnih aktivnosti nego nastavnih aktivnosti u ostvarivanju ishoda demokratske kulture. Na kraju krajeva, aktivnosti poput Dana Roma ili sastanaka debatnog kluba je lakše „vidjeti“. U određenoj mjeri, za uključivanje kompetencija u nastavu važnije je pitanje „kako“ umjesto „šta“ se predaje.

PREPORUKE:

1. Razvijanje kompetencija za demokratsku kulturu kroz **nastavu u učionici i uloga učeničkih parlamenata u demokratskoj kulturi škole** trebalo bi da budu prioritetne teme za obuku.
2. **Škole treba da budu upućene i da imaju pristup obuci za korištenje Indikatora kompetencija Savjeta Evrope.**
3. Trebalo bi organizovati obuku koja bi pomogla školama da učine **kulturna dešavanja, humanitarne akcije i druge vrste vannastavnih aktivnosti** djelotvornijim sredstvima za usvajanje demokratskih kompetencija kao npr. u vezi sa aktivnostima koje su osmišljene da pomognu djeci iz ugroženih zajednica, kada učenici istražuju osnovne uzroke situacije u kojoj su ta djeca i preduzimaju jednostavne radnje u ovom smislu.
4. Potrebno je izdati praktične smjernice o tome kako **odjeljenske starješine** mogu koristiti ovaj dio školskog dana kao sredstvo za implementaciju kompetencija.

3. OBUKA

Tokom konsultacija sa nastavnicima pilot škola postavljena su im pitanja o kvalitetu i sadržaju obuke koju su prošli, kao i o njihovim mišljenjima o tome kako i gdje treba dalje usmjeriti obuku. Kreatori politika i predstavnici NVO-a takođe su pitani gdje u obrazovnom sistemu postoje glavne potrebe za obukom.

3.1 Obuka koju su prošle pilot škole

Nastavnici pilot škole **vrlo pozitivno su komentarisali sadržaj i metode seminara regionalnih obuka (kolegijalno učenje)**. Većina je rekla da ništa važno nije bilo izostavljeno. Osjetili su se spremnim da se vrate u školu i primijene u praksi ono što su naučili. Na primjer:

„Nije bilo nedostajućih elemenata... Seminar je pokrio sve što je potrebno za rad.“ (Nastavnik)

Osim opšteg osjećaja zadovoljstva, veliki broj ispitanika je rekao da su seminari kojim slučajem bili duži **želja bi im bila da se upoznaju sa većim brojem praktičnih primjera**. Konkretno, voljeli bi da vide **kako su škole u drugim zemljama ili regionima implementirale kompetencije**. Tako:

„Želio bih da dobijem više informacija o demokratskim kompetencijama u inostranstvu. Primjere dobre prakse iz zemalja širom svijeta.“ (Nastavnik)

Drugi su bili zainteresovani da saznaju više o specijalizovanim aspektima implementacije kompetencija, kao što su **implikacije po odnos između zaposlenih u školi i učenika** ili u odnosu na različite **podgrupe učenika**:

„Više razrađenih ideja, aktivnosti za učenje sa djecom različitih starosnih grupa i za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama.» (Nastavnik)

3.2 Ciljne grupe za buduće obuke

Na pitanje da li treba omogućiti više prilika za obuku u ovoj oblasti, nastavnici iz pilot-škola u ogromnoj većini su podržali ideju o **više prilika za obuke i za sebe i za kolege u školama koji nisu bile učesnice u pilot projektu**. Bilo je, međutim, malih regionalnih razlika po ovom pitanju. Iako su nastavnici u nekim regijama snažno podržavali veći obim obuke (dajući najveću od četiri ponuđene ocjene), u drugim regijama su manje osjećali potrebu za tim (dajući drugu najveću od četiri ponuđene ocjene).

Jedan od argumenta za više obuke za pilot škole bio je taj da će **ih to pripremiti za obuku drugih škola u njihovom susjedstvu**:

„Predlažem da se nastavi sa edukacijom nastavnika koji već imaju osnovnu obuku, kako bi ih dodatno ojačali i kako bi mogli da izvode obuku u svojim i susjednim školama.“ (Nastavnik)

Kreatori politika i predstavnici NVO-a, u komentarima na predlog grupa koje bi mogle biti ciljne za buduće obuke, uglavnom su **se zalagali za obuke koje ne bi samo bila namijenjene za nastavnike, već i za rukovodioce škola, učenike i roditelje**. Jedan od ispitanika je rekao da u razvoju sveobuhvatnog pristupa školi nije dovoljno da se obučava samo jedna grupa zainteresovanih strana. Međutim, bilo je razlika u pogledu ko bi bili prioriteti. Za jednog ispitanika to su **školski rukovodioci**:

„Sve četiri ciljne grupe su podjednako važne za razvoj demokratske kulture u školi, ali vjerovatno su najvažniji školski rukovodioci koji bi trebali da obezbijede sve neophodne preduslove za stvaranje novog školskog etosa i atmosferu kontinuiranog profesionalnog razvoja nastavnika.“ (Kreator politike)

Za druge prioritet leži u **angažovanju lokalne zajednice**. Predloženo je da se pronađe neki vid obuke koji će pomoći **nastavnicima i roditeljima da zajednički rade na aktivnostima**:

„Najvažnije je za nastavnike i roditelje pronalaženje modela za njihove zajedničke aktivnosti.“ (Kreator politike)

Osim toga, jedan ispitanik je predložio da bi **kreatori politika** trebali proći obuku u ovoj oblasti:

„Kreatori politike na državnom nivou.“ (Kreator politike)

3.3 Sadržaj buduće obuke

Postoji opšta **saglasnost među pilot školama o važnosti određenog broja specifičnih oblasti za budući razvoj** u crnogorskim školama. Riječ je o tome:

- **kako kompetencije uključiti u različite predmete,**
- **kako planirati nastavu koristeći kompetencije,**
- **kako procijeniti usvojeno znanje učenika o kompetencijama,**
- **kako povezati usvojeno znanje o kompetencijama iz različitih predmeta i sa znanjem stečenim kroz vannastavne aktivnosti i učenički parlament,**
- **kako podstaći druge kolege iz škole da se bave kompetencijama,**
- **kako rukovodioci mogu uključiti kompetencije u politiku na nivou cijele škole,**
- **kako roditelji i zajednica mogu doprinijeti usvajanju znanja o kompetencijama od strane učenika,**
- **kako razvijati kompetencije u školama sa djecom iz različitih zajednica, npr. romske, egipćanske.**

Najsnažnije izražene potrebe bile su u oblasti **planiranja nastave, uključivanje kompetencija u nastavu različitih predmeta i podsticanje kolega da se bave kompetencijama u sopstvenoj praksi.**

Govoreći o svojim kolegama, jedna nastavnica je sumirala situaciju na sljedeći način:

„Najteže je naći način da se kompetencije implementiraju kroz planove časova. To je nešto što im i dalje predstavlja problem. Zbog toga bi bilo dobro imati neke dobre prakse i primjere koje mogu vidjeti, posebno kada je riječ o predmetima iz oblasti prirodnih nauka, matematici, fizici, hemiji itd. gdje bi na konkretnom primjeru mogli vidjeti kako se iste mogu implementirati kroz plan časa.“ (Nastavnica)

Na molbu da ocijene potrebu za širom obukom, kreatori politika i predstavnici nevladinih organizacija, uglavnom su imali **usaglašene stavove o značaju obuke u sljedećim oblastima:**

- **nastava i učenje u kontekstu rada u učionici**
- **vannastavne aktivnosti**
- **učnički parlamenti**
- **ocjenjivanje demokratskih kompetencije učenika**
- **osmišljavanje politika razvoja sveobuhvatnog pristupa školi**
- **doprinos roditelja i lokalne zajednice u usvajanju kompetencija**
- **uključivanje manjinskih grupa, npr. Roma i Egipćana.**

Među pomenutima, kao najistaknutije potrebe izdvajale su se **nastava i učenje u kontekstu rada u učionici, ocjenjivanje usvojenih znanja, razvoj politika na nivou cijele škole i uključivanje manjinskih grupa.**

Pored toga, u sektoru stručnog obrazovanja postoji stav da nastava u vezi s pitanjima koja se odnose na demokratsku kulturu mora biti **zasnovana na primjerima iz „stvarnog života“** i da je nastavnicima koji se specijalizuju za obrazovanje za određene profesije potrebna dodatna pomoć u povezivanju datih nastavnih oblasti sa demokratskom kulturom:

„S obzirom na to da je riječ o nastavnicima koji izvode nastavu iz oblasti ekonomije, elektrotehnike, građevine, itd. važno je da se organizuje veliki broj obuka za njih na temu razvoja demokratske kulture u školama, kao i da se izradi priručnik ili uputstvo koje bi im pomoglo da na bolji način razmotre ovo pitanje.“ (Kreator politike)

3.4 Kvalitet obuke

Tokom konsultacija izražena je i zabrinutost zbog isuviše formalne prirode određenih obuke i resursa za obuke koji su trenutno dostupni crnogorskim školama. Takva zabrinutost uglavnom dolazi od predstavnika NVO:

„Još jedna stvar koja je veoma interesantna je to da su svi navikli na „obuke“ tokom kojih kao polaznici dobijaju puno teorije tako da se na kraju ne osjećaju kompetentnim da znanja primjenjuju u praksi. Diskusija je ograničena i ne postoje prave analize ili mogućnosti eksperimentisanja, razmjene...“ (Predstavnik NVO)

„veoma je važno da se ovim stvarima pozabave međunarodni stručnjaci ili nezavisni nacionalni eksperti.“ (Predstavnik NVO)

Sa druge strane, brojni nastavnici iz pilot škola su izjavili koliko im je iskustvo učešća u ovom projektu, pogotovo u radu u saradnji s kolegama i učešće u aktivnostima kolegijalnog učenja zajedno s drugim školama, ulilo povjerenje u sopstvene sposobnosti kao trenera. Ovo je izraženo kroz želju da se sami dalje obučavaju kako bi mogli da sprovode obuke u susjednim i svim drugim školama:

„Takođe bih želio da učestvujem, ako bi to bilo moguće, u konceptu poznatom kao obuka za trenere čime bi mogli biti direktno uključeni u ostvarivanje uticaja na druge kolege.“ (Nastavnik)

Komentar:

Želja za dodatnim praktičnim primjerima i studijama slučaja može jednostavno biti odraz činjenice da je osmišljavanje novih aktivnosti učenja složeno i da zahtijeva maštovitost. Obično je lakše oponašati ono što drugi rade nego razvijati sopstvene nove ideje. Ipak, u ovom slučaju može biti riječi o tome da, iako je možda retorika demokratske kulture škole prihvaćena, njene implikacije na politiku i praksu na nivou škole možda nisu u potpunosti razumljive. Jedno je kopirati specifične aktivnosti koje je demonstrirao trener tokom seminara, a nešto sasvim drugo generalizovati iste tokom primjene u školi. U svakom slučaju, pristup nizu primjera aktivnosti i studija slučaja može samo unaprijediti praksu u ovoj oblasti.

Školama bi takođe moglo biti od pomoći da imaju smjernice prilikom izrade pisanih planova časova što bi bilo od pomoći nastavnicima iz predmetne nastave da svjesno uključe kompetencije u svoje lekcije.

Postoji visok stepen saglasnosti među zainteresovanim stranama da će unapređivanje prakse u pogledu demokratske kulture u crnogorskim školama zahtijevati uključivanje različitih aktera – školskih rukovodilaca, nastavnika i drugog školskog osoblja, učenika, kao i roditelje i predstavnike lokalne zajednice. Koncept sveobuhvatnog pristupa školi ukazuje na to da takvo uključivanje treba da bude uz obostranu saradnju. Stoga se čini važnim da se različiti akteri na nivou škole sastaju u timovima u cilju učestvovanja u zajedničkim obukama.

Iako su školski rukovodioci preopterećeni brojnim obavezama, ako žele da se sprovedu ozbiljne pripreme za aktivno građanstvo kao jedan od osnovnih ciljeva obrazovanja, oni moraju biti u centru procesa obuke i razvoja. Kao rukovodioci, oni moraju biti u stanju da ponude viziju i predvode razvoj demokratske kulture u svojim školama. U praktičnom smislu to znači saradnju s akterima na nivou škole kako bi se razvila politika demokratske kulture na nivou cijele škole kao i mogućnost primjene, praćenja i evaluacije te politike. To takođe znači i uključivanje demokratske kulture u godišnji ciklus razvoja politike škole.

Kako bi do toga došlo, rukovodiocima će biti potreban neki mehanizam za mapiranje i evaluaciju kvaliteta rada u njihovim školama: proces samoevaluacije koji će im omogućiti da sagledaju postojeće prednosti svoje škole u ovoj oblasti, identifikuju i odrede prioriteta područja za razvoj i ukažu na vrste akcija, uključujući i profesionalni razvoj, koje su neophodne za ostvarenje ovog cilja.

Znanje i ekspertiza koju su stekli određeni timovi tokom implementacije projekta i njihova spremnost da još aktivnije učestvuju u budućim obukama, ukazuju na korisnost daljeg obučavanja ovih nastavnika kako bi u budućnosti i sami radili kao treneri. Njihovo početno iskustvo u izgradnji timova i rad na nivou cijele škole, u institucijama iz kojih dolaze, biće im od velike koristi u budućnosti. Program obuke trenera bi za ove nastavnike mogao biti važan sljedeći korak za projekat. Odabrani predstavnici nevladinog sektora takođe mogu biti dobri kandidati za takav program.

Politika ocjenjivanja i vrednovanja usvojenog znanja učenika u ovoj oblasti, uopšte gledano, nije posebno napredovalo u Evropi. Postoje organizacione poteškoće vezane za ocjenu učenja koje se odvija na nivou cijele škole, uključujući ocjenjivanje kvaliteta odnosa i klime za učenje, kao i kroz niz formalnih nastavnih predmeta. Tu su i poteškoće, uključujući i etičke, koje se tiču ocjene ličnih vrijednosti učenika. Ipak, da bi škola bila bolja mora zaista imati sposobnost ocjenjivanja usvojenog znanja učenika. Važno je, stoga, da se hrabro uhvati u koštac s ovom zahtjevnom oblašću i pokuša razviti određeni efikasan i za učenike i školu prijemčiv pristup u ocjeni i vrednovanju usvojenog znanja učenika. Više je nego vjerovatno da se treba okrenuti nekoj vrsti višeslojnog modela, koji uključuje samoprocjenu, mjerenje kolektivnih i individualnih ishoda, kao i element izbora od strane učenika kada je riječ o akreditaciji.

PREPORUKE:

1. Metode koje će se koristiti u daljoj obuci u ovoj oblasti treba da prate one koje su korištene u pilot-projektu, uključujući **učenje od kolega, aktivno učenje i saradničko učenje**.
2. Školama treba obezbijediti niz **praktičnih primjera i studija slučaja** iz drugih škola, uključujući, kad god je to moguće, i primjere iz drugih regiona ili zemalja. Isti treba da uključuju najrazličitije oblasti rada kao sastavne aspekte sveobuhvatnog pristupa školi, kao što su dani kojima se obilježavaju značajni datumi, humanitarne akcije, predmetna nastava, školski parlamenti itd. i sam sveobuhvatan pristup školi. Te aktivnosti treba da budu takve da ih je **lako realizovati** i da predstavljaju **najbolju praksu** sa terena, što podrazumijeva dokaze kako postojeća praksa može, kada je organizovana na odgovarajući način, dati značajan doprinos demokratskoj kulturi, npr. putem uključivanje učenika u planiranje i vođenje proslava značajnih datuma umjesto njihovog pukog učešća u istim.
3. Škole treba da dobiju jasne smjernice o tome kako **forma i upotreba pisanih planova časova** može doprinijeti razvoju demokratske kulture u učionici.
4. **Školski rukovodioci** treba da predstavljaju prioritetnu ciljnu grupu za novu obuku.
5. Obuka bi trebalo da se odvija **na nivou škole**, a školski rukovodioci da učestvuju zajedno s zaposlenima i drugim školskim činiocima u **zajedničkim aktivnostima**.
6. Obuka treba da ima za cilj razvijanje **sveobuhvatnog pristupa školi**. To bi podrazumijevalo kako formulisanje politika **na nivou cijele škole** tako i **stvaranje užeg tima** nastavnika, zaposlenih, učenika, roditelja i drugih aktera koji bi bili **odgovorni za sprovođenje istih**.
7. Potrebno je napraviti **model sveobuhvatnog pristupa školi**. Putem njega bi trebalo prepoznati **generičke elemente** sveobuhvatnog pristupa školi, npr. predmetna nastava, usaglašavanje i sprovođenje kodeksa ponašanja, odnos između školskog osoblja i učenika itd, zajedno sa **vrstama aktivnosti** koje ih karakterišu.
8. **Neophodno je kreirati školsku matricu za samoevaluaciju**, koja bi trebalo da bude korištena za **procjenu napretka u politici i praksi** demokratske kulture u školi, **utvrđivanje prioriteta** u pogledu ciljeva plana rada i **identifikovanje područja u kojima postoji potreba** za daljim razvojem, uključujući i ono koji se odvija kroz stručno usavršavanje.
9. Potrebno je organizovati **program obuke trenera**. Isti bi trebalo da se fokusira na obuku pojedinaца iz najuspješnijih timova iz pilot-škola kako bi obuku izvodili i u drugim školama.
10. **NVO** koje rade na polju inkluzije i građanstva treba ohrabriti da učestvuju u obuci kako bi učestvovala u izvođenju obuka u školama zajedno sa timovima iz pilot-škola.
11. Neophodno je uspostaviti **nacionalno radno tijelo** koje bi se bavilo razmatranjem pitanja koja se odnose na **procjenu učeničkih postignuća** u demokratskoj kulturi škole.
12. Posebnu pažnju treba posvetiti **potrebi da nastavnici specijalisti iz srednjih stručnih škola povežu demokratsku kulturu sa određenim zanimanjem** za koje pripremaju svoje učenike.

4. INICIJATIVE NA NIVOU POLITIKA

Tokom konsultacija sa partnerima u zemlji zatraženo je od njih da ocijene niz hipotetičkih nacionalnih inicijativa koje bi se desile na nivou politika, u smislu toga koliko mogu da doprinesu razvoju demokratske kulture u crnogorskim školama. Sljedeće inicijative prepoznate su kao korisne **od praktično svih grupa ključnih partnera**:

- **nova nastavna sredstava u vezi s demokratskom kulturom u školi,**

- stvaranje nacionalne/regionalne grupe ili udruženja nastavnika koji žele da se specijalizuju za tematiku demokratske kulture u školi,
- stvaranje nacionalnih/regionalnih grupa ili udruženja nastavnika koji žele da promovišu demokratsku kulturu kroz svoj predmet,
- obavezna obuka na temu demokratije u školi za sve nove nastavnike,
- građansko obrazovanje kao obavezni predmet u školi – umjesto toga da bude samo izborni predmet,
- mogućnost da škole sarađuju u cilju podsticanja demokratske kulture u školi,
- uključivanje kompetencija Savjeta Evrope za demokratsku kulturu u nacionalno zakonodavstvo.

Najsnažniju podršku među svim grupama dobile su **razvoj novih nastavnih sredstava, obuka na temu demokratije u školi za sve nove nastavnike i mogućnosti za povezivanje škola**. Što se tiče inicijalnog obrazovanja nastavnika, bilo je korisno vidjeti, iz diskusije u fokus grupi, koliko interesovanja za ovu temu pokazuju studenti koji se obrazuju za profesiju nastavnika, kao i gotovo potpuno odsustvo znanja o tome šta ona može podrazumijevati u smislu politike i prakse u školama. Isto važi i za mlade nastavnike koji su činili malu fokus grupu predstavnika škola koje nisu bile uključene u mrežu pilot škola.

Podrška je bila nešto manje izražena kada je riječ ideji o formiranju nacionalnog udruženja nastavnika specijalizovanih za ovu oblast, ili udruženja koje bi bilo okupljeno oko istog nastavnog predmeta. **Iako je postojao značajan nivo podrške za politiku uključivanja kompetencija za demokratsku kulturu u nacionalno zakonodavstvo, postojao je jedan mani broj aktera koji su bili izrazito protiv toga.**

Jedna ispitanica je govorila o potrebi da se **politika i praksa grade na čvrstim akademskim temeljima** i pozvala na razvoj **istraživačke baze** u ovoj oblasti:

„Razvijanje univerzitetskih udžbenika, priručnika o demokratskoj kulturi škole itd. Više istraživačke nastave na univerzitetu o različitim pitanjima demokratske kulture škole, koje bi se temeljile na dokazima koji proističu iz istraživanja.“ (Kreator politike)

Predlog da **se građansko obrazovanje ponovo uvede kao obavezan nastavni predmet** takođe je **bio predmet određenog sporenja**. Iako je većina bila naklonjena ili snažno naklonjena ovom predlogu, riječ je o predlogu politike koji je istovremeno i doveo do najviše primjedbi. U suštini prigovora bila je opasnost od toga da **škole parcijalno mogu pobrkati sa cjelinom**:

„Demokratska kultura treba da uključuje sve aspekte jednog školskog sistema, te stoga nisam mišljenja da se samo kroz jedan predmet, kao što je građansko obrazovanje, mogu na pravi način razumjeti principi demokratske kulture.“ (Kreator politike)

Oni koji su podržavali ponovno uvođenje ovog predmeta, često su bili nastavnici koji su ga u prošlosti predavali kao poseban predmet ili ga trenutno predaju kao izborni. Glavni argument je bio da građansko obrazovanje učenicima pruža **informacije ili vještine koje drugačije ne bi dobili**:

„Trebalo bi da bude obavezan predmet. Kako biste živjeli svoja prava, morate znati svoja prava. Mislim da bi trebalo da se ponovo uvede za učenike šestog i sedmog razreda.“ (Nastavnik)

„Da. Kroz predmet Građansko obrazovanje učenici će naučiti osnovne kompetencije. Kroz druge predmete, kao što je matematika, usvojiće specifične kompetencije, poput toga kako poštovati jezičku barijeru.“ (Nastavnik)

Takođe je postojalo mišljenje da pristup građanskom obrazovanju **povećalo učešće učenika u demokratskim procesima u školi** uopšte, posebno u radu učeničkog parlamenta:

„Kada biraju svoje predstavnike za školski parlament, oni ne razmišljaju o osobi koju biraju. Mislim da je građansko obrazovanje važno... da imaju na umu neke kriterijume kada biraju predsjednika odjeljenjske zajednice i predstavnike u školskom parlamentu.“ (Nastavnik)

Međutim, bilo je i upozorenja učenika srednjih škola u vezi s **kvalitetom nastave** u njihovim osnovnim školama, upoređujući tadašnji nastavni proces sa onim koji trenutno njeguje njihov nastavnik u srednjoj školi, učesnik iz pilot škole:

„Cijelo odjeljenje, cijela generacija odabrala je taj predmet kao izborni... Oni nisu toliko zainteresovani, koliko misle da je u pitanju lakši predmet. Imali smo ga tokom osnovne škole... Kada smo došli u srednju školu, sa našim nastavnikom je postalo stvarno interaktivno. [U osnovnoj školi] to nije bio slučaj, bilo je dosadno. Nije nam se sviđao u osnovnoj školi, ali kad smo došli u srednju školu sve je bilo drugačije, postalo je interaktivno.“ (Učenik srednje škole)

Komentar:

Izražena su sukobljena mišljenja u vezi sa unošenjem kompetencija Savjeta Evrope u nacionalno zakonodavstvo. To bi se, naravno, moglo uraditi na različite načine. Jedan od načina koji bi mogao dobiti širu podršku među nastavnicima bio bi da se napiše kratak prateći tekst za regulativu svakog obaveznog i izbornog nastavnog predmeta kojim bi se dale sugestije kako se kompetencije za demokratsku kulturu odnose na dati predmet. Isti bi mogao da sadrži primjere različitih sadržaja ili različitih načina na koje se može postojeći sadržaj predavati, zajedno sa spiskom onih vrsta kompetencija koje su najrelevantnije za taj predmet i kako se one mogu primijeniti.

Potreba za novim nastavnim sredstvima na fonu je ranije pomenute potrebe za praktičnim primjerima i studijama slučaja. Pilot škole su, do sada, uglavnom radile na osnovu apstraktne liste kompetencija. Potreba za vodičem za najbolje prakse u ovoj oblasti prilično je evidentna.

S obzirom da će svi imati ulogu u demokratskoj kulturi svojih škola, važno je da se novi nastavnici upoznaju sa ovom ulogom prije nego što uđu u nastavničku profesiju. Ovo je posebno važno ako se aktivno građanstvo smatra osnovnim ciljem obrazovanja. Očigledno je da bi od koristi bilo uvođenje elementa obuke na ovu temu, moguće u vidu kratkog modula, u nastavni plan i program za inicijalnu obuku nastavnika. Ovo bi moglo da predstavlja početak obrazovanja za demokratsku kulturu kao područja akademskog izučavanja i istraživanja u visokom obrazovanju, što bi zauzvrat doprinijelo poboljšanju nastavnog procesa i djelotvornijim oblicima prakse u školama.

Interesovanje za povezivanje škola koje bi međusobno sarađivale na aspektima demokratske kulture proisteklo je iz metoda kolegijalnog učenja koji se koristio u obuci sprovedenoj tokom projekta. Škole se, naravno, mogu povezivati na ovaj način kada god to žele, ali bi se nekom vrstom formalnih smjernica u ovoj oblasti ova praksa mogla ohrabriti i ukazati na modalitete takve saradnje.

Građansko obrazovanje i kao obavezan zaseban predmet i kao izborni predmet nudi mogućnosti koje drugi predmeti i vannastavne aktivnosti ne mogu. Dakle, na neki način, postoji valjan argument u korist njegovog ponovnog uvođenja. Ipak, pojavljuju se i brojna pitanja u vezi s istim. Prvenstveno, o vrsti sadržaja i metodama nastave koji su prikladni: informisanje o izvršnoj vlasti i demokratskom procesu mora biti integrisano u diskusiju o aktuelnim socijalnim problemima. Potom, kako ga integrisati u druge oblike rada škole kako bi se formirala jedinstvena cjelina, uključujući i način ocjenjivanja i vrednovanja znanja. Postavlja se pitanje da li je bolje generalno razviti demokratsku kulturu prije ponovnog uvođenja predmeta Građansko obrazovanje?

PREPORUKE:

1. **U regulativi svakog obaveznog predmeta i izbornog nastavnog predmeta neophodno je predvidjeti kratak suplement kojim** bi se dale sugestije kako se **kompetencije za demokratsku kulturu odnose** na dati predmet. Isti treba da sadrži primjere različitih sadržaja ili različitih načina na koje se može postojeći sadržaj predavati, zajedno sa spisikom onih kompetencija koje su najrelevantnije za taj predmet i kako se one mogu primijeniti. Ovakav pristup bi trebalo primijeniti na nivou cjelokupnog školskog sistema, uključujući osnovne škole, gimnazije i srednje stručne škole.
2. Neophodno je napisati jednostavan i prijemčiv **vodič za najbolje prakse** u pogledu primjene kompetencija. Isti bi trebalo koristiti u cjelokupnom školskom sistemu i da se zasniva na konceptu „sveobuhvatnog pristupa školi“.
3. Neophodno je razviti kratak **modul o demokratskoj kulturi škole** i uključiti ga u inicijalnu obuku svih novih nastavnika.
4. **Građansko obrazovanje** treba ponovo uvesti kao **obavezan poseban predmet** u osnovno obrazovanje, **od šestog do devetog razreda**, i kao **obavezni izborni predmet** u gimnazije i srednje stručne škole. Nastavni plan i program bi trebalo da se fokusira na **proučavanje demokracije i demokratskog procesa kroz diskusiju o aktuelnim društvenim pitanjima i problemima. Ocjenjivanje i vrednovanje usvojenog znanja u ovom predmetu treba koordinirati s drugim aspektima rada škole u ovoj oblasti**, uključujući vannastavne aktivnosti i aktivno građanstvo kroz druge predmete.

5. IZAZOVI

Od zainteresovanih strana zatraženo je da **ocijene pet faktora** u pogledu stepena u kome isti predstavljaju prepreku razvoja demokratske kulture u crnogorskim školama:

- nedostatak vremena nastavnika,
- otpor kod nastavnika i/ili rukovodilaca u školi,
- nejasnost koncepta demokratske kulture,
- stavljanje naglaska u školama na tržište rada na štetu razvoja učenika kao građana,
- složenost kompetencija.

Većina **nastavnika** iz pilot škola **složila se da nedostatak vremena nastavnika predstavlja značajan faktor**, i to u razmjeri 3 naprema 1, dok su stavovi **donosilaca odluka i predstavnika NVO ravnomjerno podijeljeni po ovom pitanju. Dominanta zastupljenost obrazovnog etosa koji se temelji na potrebama tržišta rada** ocijenjena je kao jednako značajna od strane nastavnika. Mišljenja nastavnika bila su **ravnomjerno podijeljena oko toga da li je otpor nastavnika profesora ili rukovodilaca bio značajan faktor ili ne**, ali su donosioci politika i predstavnici nevladinih organizacija više bili za to da mu pripisu veću važnost. Većina zainteresovanih strana je izjavila da smatra da je nejasnost u pogledu samog koncepta demokratske kulture nešto što predstavlja izazov razvoju u školama. Velika većina nastavnika **snažno je odbacila tezu da je složenost samih kompetencija problem**, ali su kreatori politika i predstavnici nevladinih organizacija bili skloniji drugačijem viđenju ove problematike.

Ovo uopšteno pitanje dovelo je do niza dodatnih komentara koji su reflektovali niz drugih izazova po demokratsku kulturu u školama, kao što je, na primjer, **nerazumijevanje koristi koje demokratska kultura donosi**:

„Nedovoljan uvid nastavnika u koristi koje demokratska kultura donosi.“ (Nastavnik)

Ili to da izazov može predstavljati **obuka koja je isuviše teorijska**:

„Pretjerano formalan i povremeno dosadan pristup obukama na temu demokratske kulture u školi bez ikakvih životnih/praktičnih veza i instrukcija kako naučeno primijeniti u učionici.“ (Kreator politike)

Ili **zadržavanje na tradicionalnim oblicima nastave i učenja:**

„Glavni izazov je to što se mora prestati sa praksom tradicionalnih lekcija. Učenici iz ove vrste nastave ne uče ništa, ne razvijaju kreativnost i ne mogu se izraziti na način koji bi im pokazao da su se razvili u nezavisne pojedince.“ (Nastavnik)

Ili **protivljenje ili nedostatak podrške porodica učenika:**

„U tradicionalnim i konzervativnim porodicama, roditelji imaju puno predrasuda o svojoj djeci. Ona, kao takva, dolaze u školu i često im je teško da prihvate demokratska prava drugih. To je dio mentaliteta ljudi u ovom regionu, tako da je škola nerijetko jedino mjesto gdje mladi osjećaju da se prema njima odnose u skladu sa demokratskim principima jednakosti, pravičnosti i prava na izbor. Dakle, usvajanje demokratskih kompetencija predstavlja širi društveni problem, koji škola ne može ostvariti u potpunosti, bez podrške šire zajednice i, naravno, porodice kao osnovne ćelije društva.“ (Nastavnik)

Ili **nedostatak podsticaja za nastavnike ili motivacije kod istih:**

„Nastavnici nisu zadovoljni svojim statusom u društvu (niskim platama), i većina ih je prilično zaokupljena osnovnim egzistencijalnim problemima i potrebama i nema želju za bilo kakvim dodatnim angažovanjem u svom radu. Pored činjenice da su nastavnici zauzeti, oni nisu motivisani niti zadovoljni. Ovo smatraju dodatnim poslom, a ne jednim vidom proširene neformalne metode obrazovanja koju treba koristiti na svakodnevnom planu.“ (NVO)

Komentar:

Veliki broj timova pilot škola bili su jako motivisani i duboko uvjereni u značaj demokratske kulture u školi. Ovo ne važi za sve nastavnike u svim školama u Crnoj Gori. Neka vrsta podsticaja bi, vrlo vjerovatno, bila od pomoći da se više nastavnika ozbiljno angažuje po ovom pitanju. Drugi pristup bi mogao biti da se počne sa fokusiranjem na one aspekte demokratske kulture koji imaju jasne prednosti za sve u školi, a posebno za same nastavnike. To mogu biti inicijative putem kojih učenici mogu doprinijeti poboljšanju fizičkog izgleda školske sredine, pomoći u rješavanju problema vršnjačkog nasilja i nasilja uopšte (npr. kroz vršnjačku medijaciju), uključiti mlađe učenike u život škole (npr. putem šeme školskih drugara) ili pomoći u organizaciji roditeljskih sastanaka. Učenički parlament bi mogao imati važnu ulogu u osmišljavanju onih vrsta aktivnosti koje bi mogle biti od značaja, npr. tražeći od nastavnog osoblja da predloži jednostavne promjene koje bi njihov život kao nastavnika u toj školi učinio boljim i lakšim.

Upozorenja o opasnostima previše teorijskih i prekomjerno formalnih aktivnosti stručnog usavršavanja odzvanjaju uz brojne druge komentare date tokom konsultacija u vezi s kvalitetom obuka koje su školama nuđene u prošlosti. Ona dodatno ukazuju na potrebu da se pristup budućoj obuci zasniva na iskustvenom i kolaborativnom učenju – isprobavanju aktivnosti sa kolegama, zajedničkom promišljanju o iskustvu i prilagođanju istih na temelju takvog promišljanja.

Pominjanje negativnog uticaja porodice u nekim situacijama dodatno ukazuje na važnost uključivanje roditelja ili staratelja u život škole kao jednog od aspekata demokratske kulture. Ono nas, takođe, podsjeća na ulogu koju isti mogu igrati u kreiranju demokratske kulture u školi.

PREPORUKE:

1. Smjernice o demokratskoj kulturi treba da jasno **identifikuju prednosti** po školu, nastavno i drugo osoblje, učenike i njihove roditelje i porodice.
2. Obuka za škole bi trebalo da počne **fokusiranjem na aktivnosti koje imaju jasne prednosti za vođenje škole** kao radne organizacije, npr. poboljšanje fizičkog okruženja škole ili rješavanje problema vršnjačkog nasilja ili nasilja uopšte.
3. **Roditelje ili staratelje** učenika **treba, kada god je to moguće, uključiti u aktivnosti obuke** vezane za demokratsku kulturu škole.

RAZVIJANJE STRATEGIJE

U prethodnom dijelu pružen je opis aspekata trenutne situacije u Crnoj Gori nakon implementacije projekta „Podsticanje demokratske kulture u školama u Crnoj Gori“ iz dokaza prikupljenih kroz konsultacije sa lokalnim zainteresovanim stranama. Na osnovu analize situacije ponuđene su konkretne preporuke. U sljedećem dijelu razmotriće se mogućnosti kako iskoristiti **iskustva pilot škola** prilikom formulisanja politika putem razvijanja **obrazovne strategije** a na osnovu datih preporuka.

Prijedlozi

Najvažniji strateški resursi koji su proistekli iz projekta su: **obučeni školski timovi** sa iskustvom razvijanja politike i prakse demokratske kulture u svojim školama, **obučeni školski koordinatori** sa iskustvom savetovanja i pružanja podrške školama u ovoj oblasti, te **bogata zbirka praksi**, uključujući i **Dan inkluzije** kojeg je ozvaničilo Ministarstvo prosvjete.

Prilikom analize situacije, međutim, primjećeno je i to da su **neke od pilot škola znatno naprednije** u svojoj politici i praksi. **Koncept demokratske kulture škole i smisao kompetencija Savjeta Evrope za demokratsku kulturu** nisu shvaćeni na isti način u svim institucijama. Postojeći stepen upoznatosti s nekim terminima i praksama, koji je rezultat drugih obrazovnih intervencija, doveo je u određenim slučajevima do elementa zbunjenosti ili prekomjernog pojednostavljivanja uloge demokratske kulture u kvalitetnom obrazovanju. Na primjer, takav je bio termin „aktivno učenje“. U ovom slučaju, to je značilo da nastavnici nisu bili skloni da u nastavu u okviru svog predmeta uključe nove prakse, jer smatraju da je njihov postojeći pristup već doprinio usvajanju kompetencije. Slično tome, oni možda neće biti u mogućnosti da dobro procijene mogućnosti za ovladavanje datim kompetencijama u drugim aspektima školskog života – na primjer, putem učešća u radu učeničkog parlamenta. Upravo iz ovog razloga predloženo je da **pojašnjavanje koncepta demokratske kulture škole i identifikovanje njenih dalekosežnih implikacija na život u školi i donošenje odluka treba da bude jedan od prvih koraka u strategiji**. Kako bi do toga došlo, predloženo se razvijanje „**modela demokratske kulture škole**“, u vidu kratkog prijemčivog teksta koji opisuje različite mogućnosti koje su na raspolaganju za sticanje demokratskih kompetencija u školi i metoda koje se mogu koristiti za to, i to u formi dijagrama.

Iako su brojni **školski rukovodioci** bili direktno uključeni i pružali podršku radu svojih školskih timova, oni kao takvi nisu bili ciljna grupa za obuku u okviru ovog projekta. Dokazi koji proističu iz konsultacija, ipak, ukazuju na to da rukovodioci treba da imaju centralnu ulogu u podizanju ovog projekta na sljedeći nivo. Razlog za ovo je demokratska kultura čija je priroda djelovanje „na nivou cjelokupne škole“: kako bi bila ista bila efikasna, neophodno je da **prožima svaki aspekt života škole**. Kako bi školski rukovodioci mogli da razvijaju politike u svojim školama, potrebno je sveobuhvatno razumijevanje onoga što je podrazumijeva ovu dimenziju školovanja, neke metode procjene sadašnjeg nivoa njihove škole i načine za prepoznavanje oblasti u kojima vlada potreba za daljim razvojem. Iz tog razloga predlažemo **razvoj školske matrice za samevaluaciju** koja će rukovodiocima omogućiti da naprave pomenute korake.

Kako bi pomogli školskim rukovodiocima i drugim zainteresovanim stranama da steknu jasniju sliku važnosti obrazovanja za demokratsku kulturu u odnosu na druge školske aktivnosti, predlažemo kreiranje **mape**

„šire slike“. Mapa bi bila dizajnirana na taj način da prikazuje **ulogu obrazovanja za demokratsku kulturu u kontekstu sveukupne svrhe obrazovanja** i njenog odnosa sa drugim glavnim svrhama obrazovanja.

Ponovo, na osnovu demokratske kulture čija je priroda djelovanje „na nivou cjelokupne škole“, važno je da svi učesnici u školi imaju pristup obuci i da obuka treba da bude zajednička ili saradnička djelatnost, koja uključuje učenike i roditelje, kao i rukovodioce škole, nastavnike i drugo školsko osoblje. Slično tome, razvoj i sprovođenje politike nalaže da **sve zainteresovane strane na nivou škole saraduju kako bi onima koji uče obezbijedili iskustvo na nivou čitave škole**. Iz tog razloga predložimo da se sljedeća serija obuka održi u **školi** i uključi čitav niz zainteresovanih strana, uključujući i rukovodioce škole. Za cilj bi trebalo da ima stvaranje **užeg stručnog tima u svakoj od škola, koji bi bio sposoban za razvoj, sprovođenje, praćenje i evaluaciju politike u školi tokom određenog vremena**.

Kako bi se obezbijedila ovakva vrsta obuke koja je potrebna za ostvarivanje takvog cilja, predlaže se pozivanje **lokalnih koordinatora i drugih ključnih nastavnika iz naprednijih pilot škola** da učestvuju u **programu obuke trenera**. Takođe bi mogli biti uključeni i članovi lokalnih NVO-a koji imaju iskustva u radu u ovoj oblasti. Obuka bi se isprva fokusirala na potrebu da se uspostave **uži stručni timovi** kako je to predloženo gore, i saradnju sa rukovodstvom škole i drugim zainteresovanim stranama **kako bi razvili svoje kapacitete za izradu politika i realizaciju istih u školi**. U cilju ostvarivanja ove namjere, predloženo je da se **koriste nova sredstva** koja su već pomenuta: „model“ demokratske kulture i školska matrica za samo-evaluaciju. U cilju ostvarivanja najboljih rezultata, program obuke bi trebalo da zajednički vode nacionalni i međunarodni treneri (treneri Savjeta Evrope) koji su bili uključeni u prvi krug obuke pri čemu bi koristili istu vrstu iskustvenog učenja, interaktivnog učenja i tehnike učenja od kolega.

U svijetlu potrebe za novim resursima i želje za dodatnim praktičnim primjerima i studijama slučaja koju su pilot škole izrazile, predloženo je da se razvije „**vodič za dobru praksu**“. U pitanju bi bio koristan vodič za **realizaciju demokratskih kompetencija na nivou cijele škole**, koji bi se fokusirao na to kako se usvajaju različite vrijednosti, stavovi, vještine i oblici kritičkog znanja i koji bi bio ilustrovan jednostavnim aktivnostima i pristupima koje može razviti svaka škola. Od **primjera prakse koji su osmišljeni i korišteni u pilot školama** očekuje se da značajno doprinesu kreiranju takvog dokumenta koji bi se koristio zajedno sa drugim novim sredstvima tokom obuke na nivou škole.

Predloženo je da nova kohorta trenera, takođe, bude u stanju da izvodi obuku na **određene teme** kao što su **podučavanje kompetencija kroz formalne nastavne predmete, planiranje lekcija, uključivanje manjinskih grupa, korišćenje učeničkih parlamenata, angažovanje roditelja** itd. Elementi ovih tema mogu biti obuhvaćeni već tokom prvih sastanaka sa školama, ali predviđeno je da one postanu teme za specifično osmišljenju i prilagođenu **obuku** koja je definisana kao specifično područje za djelovanje škola u sistemu.

Ocjenjivanje i vrednovanje učenika predstavljaju posebne problema u slučaju politike na nivou cijele škole i prakse u istoj. Ipak, neki elementi ocjenjivanja ishoda od suštinskog su značaja za dalji razvoj politike. Stoga se predlaže da se osnuje **nacionalno radno tijelo** koje bi odredilo obuhvat mogućih pristupa koji se mogu koristiti u crnogorskim školama.

Kada je riječ o mogućem ponovnom uvođenju predmeta **Građansko obrazovanje** kao obaveznog posebnog predmeta u osnovnim školama i obaveznog izbornog predmeta na drugim nivoima obrazovanja, poruka dobijena iz konsultacija sa zainteresovanim stranama je da tu treba biti posebno oprezan. Ipak, preporuka ovog dokumenta je da građansko obrazovanje ima potencijal da ponudi mogućnosti za učenje koje nisu dostupne na drugim mjestima u školi – pod uslovom da se kao takvo integriše u šire školske politike i praksu, te da se podučava putem odgovarajućih metoda. Stoga se predlaže da se preispitivanje nastavnog plana i programa za ovaj predmet ostavi za neku od kasnijih faza procesa nadogradnje, kada bi škole trebalo da budu u boljem položaju da se pozabave ovim pitanjem.

Na kraju, predložimo kreiranje **kratkog modula** o demokratskoj kulturi škole koji bi se koristio u radu sa nastavnicima-početnicima tokom **inicijalne obuke nastavnika** u visokom obrazovanju. Isti bi trebalo da se zasniva na pristupu iskustvenog učenja i da bude strukturiran oko demokratskih kompetencija. Zamisao je da se studentima omogući sticanje uvida u ono što ovaj aspekt obrazovanja podrazumijeva kako u odnosu na njihovu ulogu onih koji uče tako i u odnosu na njihovu ulogu kao organizatora nastave koji se pripremaju za svoj angažman u školi.

„SMJERNICE“¹⁵

Predviđeno je da prijedlozi koji su ovdje dati budu implementirani tokom određenog perioda u fazama prateći logiku koja je prethodno iznesena:

Faza 1:

- Mapa „šire slike“
- „Model“ demokratske kulture škole
- Školska „matrica za samoevaluaciju“
- „Vodič za dobru praksu“

Faza 2:

- Program obuke trenera

Faza 3:

- Obuka na nivou škole
- Modul za inicijalnu obuku nastavnika

Faza 4:

- Obuka na nivou škole – nastavak
- Radna grupa za ocjenjivanje i vrednovanje

Faza 5:

- Obuka na nivou škole – nastavak
- Prilagođavanje plana i programa za predmet Građansko obrazovanje

15 Vidjeti Prilog 1

REFERENCE

- ▶ Birzea, C., et al (2005) *All-European Study on Policies for Education for Democratic Citizenship*, Centre for Civic Education: Podgorica
- ▶ Bogojevic, D., (2007) *Strategy for Civic Education in Primary and Secondary Schools in Montenegro 2007-2010*. Bureau for Educational Services in cooperation with the Centre for Civic Education: Podgorica
- ▶ Council of Europe (2010) *Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education*. **Council of Europe: Strasbourg**
- ▶ Council of Europe (2016) *Report on the State of Citizenship and Human Rights Education in Europe: Montenegro* <https://www.coe.int/en/web/edc/montenegro>
- ▶ **Council of Europe (2018) Reference Framework of Competences for Democratic Culture (Three volumes), Council of Europe: Strasbourg**
- ▶ **Delic, A. et al., (2013) Study on the Obstacles to Education in Montenegro: Focus on Roma and Egyptian Children, UNICEF** https://www.unicef.org/montenegro/Studija_UNICEF-za-web-en.pdf
- ▶ European Commission (2007) *Key competences for lifelong learning: European Reference Framework*. European Communities: Luxembourg
- ▶ Harrison & Baumgartl (2002) *Stocktaking Research on Policies for Education for Democratic Citizenship and Management of Diversity in Southeast Europe. Regional Analysis and Intervention Proposals. Regional Report*
- ▶ https://www.researchgate.net/publication/234716260_Stocktaking_Research_on_Policies_for_Education_for_Democratic_Citizenship_and_Management_of_Diversity_in_Southeast_Europe_Regional_Analysis_and_Intervention_Proposals_Regional_Report
- ▶ Hoskins, B. et al., (2008) *Measuring Civic Competence in Europe: A Composite Indicator based on IEA Civic Education Study 1999 for 14 years old in schools*. Luxembourg: European Commission
- ▶ Kaludjerovic, J. & Mirkovic, M., (2013) *Mapping of VET educational policies and practices for social inclusion and social cohesion in the Western Balkans, Turkey and Israel. Country report: Montenegro*. European Training Foundation
- ▶ https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/m/9508E001F239C8E7C1257C2100331F26_MONTENEGRO%20-%20FINAL%20Report.pdf
- ▶ Micanovic, M. (ed.) (2014) *Education for Democratic Citizenship and Human Rights: Insights from Croatia, Hungary, Montenegro and Romania*. Education and Teacher Training Agency: Zagreb
- ▶ Olafsdottir, O., (2008) 'Education for Democratic Citizenship and Human Rights: A Project by the Council of Europe', in V B Georgi (ed.), *The Making of Citizens in Europe: New Perspectives on Citizenship Education*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung
- ▶ Pantic, Natasa (2012) *Citizenship and education policies in post-yugoslav states*. Citsee Working Paper Series 2012/12 http://www.citsee.ed.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0005/108914/376_citizenshipandeducationpoliciesinthepostyugoslavstates.pdf
- ▶ Tibbitts, F. (2015) *Curriculum Development and Review for Democratic Citizenship and Human Rights*. Council of Europe: Strasbourg
- ▶ UNESCO-IBE (2011) *World Data in Education 7th edition*

Web stranice:

Ministarstvo prosvjete Crne Gore

<http://www.mpin.gov.me/en/ministry>

Zavod za školstvo Crne Gore

<http://www.kepass.net/joomla/bureau-for-educational-services-of-montenegro>

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore

<http://www.mmp.gov.me/en/ministry>

Zavod za statistiku Crne Gore: statistički podaci za obrazovanje i nauku

<https://www.monstat.org/eng/page.php?id=74&pageid=74>

Horizontalni porogram za Zapadni Balkan i Tursku

<https://pjp-eu.coe.int/en/web/horizontal-facility/home>

Programska kancelarija Savjeta Evrope u Podgorici

<https://www.coe.int/en/web/podgorica/home>

PRILOG 1: SMJERNICE

FAZA 1:	FAZA 2:	FAZA 3:	FAZA 4:	FAZA 5
MAPA „ŠIRE SLIKE“ „MODEL“ DEMOKRATSKE KULTURE ŠKOLE ŠKOLSKA „MATRICA ZA SAMOEVALUACIJU“ VODIČ ZA DOBRU PRAKSU	PROGRAM OBUKE TRENERA	OBUKA NA NIVOU ŠKOLE MODUL ZA INICIJALNU OBUKU NASTAVNIKA	OBUKA NA NIVOU ŠKOLE RADNA GRUPA ZA OCJENJIVANJE I VREDNOVANJE	OBUKA NA NIVOU ŠKOLE PRILAGOĐAVANJE PLANA I PROGRAMA ZA PREDMET GRAĐANSKO OBRAZOVANJE

PRILOG 2: UPITNICI

Upitnik 1 (Pilot škole)

Ovaj upitnik postavlja pitanja o Vašim iskustvima tokom učešća u projektu „Podsticanje demokratske kulture u školama u Crnoj Gori“ i pitanja u vezi s Vašim mišljenjem o implementaciji kompetencija za demokratsku kulturu u vašoj školi i u drugim školama u zemlji.

Što Vaši odgovori budu detaljniji, to će nam biti od veće koristi.

Ako ste u mogućnosti da odgovorite na engleskom jeziku, molimo Vas da to i učinite.

A. VI I VAŠA ŠKOLA

- Vaše radno mjesto je... , npr. nastavnik prirodnog predmeta, direktor škole _____
- Vaša škola je..., npr. osnovna, srednja, srednja stručna _____

B. EDUKATIVNI SEMINAR NA TEMU KOMPETENCIJA I DEMOKRATSKE KULTURE U ŠKOLI

- Za koje aspekte seminara smatrate da će Vam biti od pomoći?

- Šta je nedostajalo na seminaru, a željeli ste da saznate više o tome?

C. DALJE AKTIVNOSTI U ŠKOLI – NAKON SEMINARA

1. Koje su kompetencije za demokratsku kulturu u školi izabrane kao prioriteti vaše škole

2. Koje aktivnosti ste sproveli u vašoj školi u cilju razvoja ovih kompetencija? Navedite što više možete.

3. Koje su od tih aktivnosti su bile nove u vašoj školi? Koji su događaji zasnovani na onome što ste i ranije radili?

4. Koliko su ove aktivnosti bile uspješne u vašoj školi? Šta možete reći o tome?

5. Po Vašem mišljenju, koliko je važno da se stvori demokratska kultura u školama? Zašto mislite tako?

D. ŠTA SLIJEDI?

Šta mislite da bi trebalo uraditi sljedeće? Molimo Vas da zaokružite odgovor najbliži Vašem mišljenju:

1. Više obuka o demokratskoj kulturi u školi za pilot škole? DA NE

2. Obuka o demokratskoj kulturi u školi za druge škole? DA NE

Ukoliko imate još neki odgovor, upišite ga ovdje:

E. POTREBNA OBUKA

Za koje vrste obuka mislite da su najkorisnije u crnogorskim školama u vezi sa kompetencijama za demokratsku kulturu u školi? Molimo Vas da zaokružite odgovor najbliži Vašem mišljenju:

1. Kako uključiti kompetencije u različite predmete?	DA NE
2. Kako planirati lekcije koristeći kompetencije?	DA NE
3. Kako procijeniti znanje učenika o kompetencijama?	DA NE
4. Kako povezati usvajanje znanja o kompetencijama u različitim predmetima sa učenjem kroz vannastavne aktivnosti i učenički parlament?	DA NE
5. Kako ohrabriti kolege iz drugih škola da uključe kompetencije?	DA NE
6. Kako rukovodioci škola mogu uključiti kompetencije u politiku na nivou cijele škole?	DA NE
7. Kako roditelji i zajednica mogu doprinijeti usvajanju kompetencija kod učenika?	DA NE
8. Kako razvijati kompetencije u školama sa djecom iz različitih zajednica, npr. romske, egipćanske?	DA NE

Ukoliko imate još neki odgovor, upišite ga ovdje:

F. RAZVOJ POLITIKE

Koji oblik politika, po Vašem mišljenju, može pomoći školama da razviju demokratsku kulturu? Molimo Vas da zaokružite odgovor najbliži Vašem mišljenju:

1. Novi nastavni resursi koji se odnose na kompetencije, npr. vodiči, sredstva za planiranje, materijali za časove?	DA NE
2. Stvaranje nacionalnih/regionalnih grupa ili udruženja nastavnika koji žele da se specijalizuju za demokratsku kulturu u školi?	DA NE
3. Stvaranje nacionalnih/regionalnih grupa ili udruženja nastavnika koji žele da promovišu demokratsku kulturu kroz svoj predmet, npr. matematika, istorija?	DA NE
4. Obavezna obuka na temu kompetencija za sve nove nastavnike?	DA NE
5. Građansko obrazovanje kao obavezni školski predmet umjesto toga da bude samo izborni?	DA NE
6. Mogućnost da škole sarađuju jedne sa drugima njegujući demokratsku kulturu u školi?	DA NE
7. Uključivanje kompetencija u nacionalno zakonodavstvo?	DA NE

Ukoliko imate još neki odgovor, upišite ga ovdje:

G. IZAZOVI

Koji su, po Vama, glavni izazovi po stvaranje demokratske kulture u crnogorskim školama? Molimo Vas da zaokružite odgovor najbliži Vašem mišljenju:

1. Nastavnici su zauzeti i nemaju dovoljno vremena.	DA NE
2. Otpor ideji među nekim nastavnicima i školskim rukovodiocima.	DA NE
3. Nejasnoće u vezi s procjenom kompetencija.	DA NE
4. Preveliki naglasak koji škole stavljaju na pripremu mladih za tržište a premalo na pripreme za život kao građana u društvu.	DA NE
5. Kompetencije su suviše složene.?	DA NE

Ukoliko imate još neki odgovor, upišite ga ovdje:

H. JOŠ NEŠTO?

Ukoliko želite da dodate još nešto, molimo Vas da to upišete ovdje.

HVALA!

PODSTICANJE DEMOKRATSKE KULTURE U ŠKOLAMA U CRNOJ GORI

Upitnik 1 (Ključne zainteresovane strane)

Podsticanje demokratske kulture u školama je rastući politički odgovor na izazove koji predstavljaju povećanje migracija, različitost i podrška nasilnom ekstremizmu u evropskom društvu. Ovaj upitnik donosi pitanja o Vašem mišljenju o ovoj politici i o tome kako se ona može primjeniti u crnogorskim školama.

Što Vaši odgovori budu detaljniji, to će nam biti korisniji.

Ako ste u mogućnosti da odgovorite na engleskom jeziku, molimo Vas da to i učinite.

A. VII VAŠA ULOGA

- Vaša uloga je..., npr. Ministarstvo, Univerzitet, NVO _____

B. DEMOKRATSKA KULTURA U ŠKOLI

1. Po Vama, koliko je važno da se stvori demokratska kultura u crnogorskim školama? Zašto mislite tako?

2. Po Vašem mišljenju, koji su glavni elementi demokratske kulture u školi?

3. Da li ste svjesni svih praktičnih inicijativa koje su crnogorske škole preduzele u cilju stvaranja školske kulture koja je demokratičnija? Možete li navesti primjere?

C. CILJANA OBUKA

Za koje grupe učesnika u školi smatrate da bi najviše imale koristi od obuke vezane za demokratsku kulturu u školi? Molimo Vas da zaokružite odgovor najbliži Vašem mišljenju:

1. Obuka za školske rukovodioce? .	DA NE
2. Obuka za nastavnike u učionicama?	DA NE
3. Obuka za učenike/studente?	DA NE
4. Obuka za roditelje?	DA NE

Ukoliko imate još neki odgovor, upišite ga ovdje:

D. FOKUS OBUKE

Gdje mislite da bi glavni fokus trebao da bude u školama? Molimo Vas da zaokružite odgovor najbliži Vašem mišljenju:

1. Nastava i učenje u učionici	DA NE
2. Vannastavne aktivnosti	DA NE
3. Učenički parlamenti	DA NE
4. Procjenjivanje demokratskih kompetencija učenika/studenata	DA NE
5. Razvijanje cjelokupne školske politike	DA NE
6. Doprinos roditelja i lokalne zajednice učenju kompetencija	DA NE
7. Uključivanje manjinskih grupa, npr. Roma, Egipćana?	DA NE

Ukoliko imate još neki odgovor, upišite ga ovdje:

E. PODRŠKA RAZVOJU POLITIKE

Za koju drugu politiku mislite da će pomoći školama da razviju demokratsku kulturu? Molimo Vas da zao-
kružite odgovor najbliži Vašem mišljenju:

1. Novi nastavni resursi vezani za demokratsku kulturu u školi, npr. vodiči, alati za planiranje, materijali za lekcije?	DA NE
2. Stvaranje nacionalne/regionalne grupe ili udruženja nastavnika koji žele da se specijalizuju za demokratsku kulturu u školi?	DA NE
3. Stvaranje nacionalnih/regionalnih grupa ili udruženja nastavnika koji žele da promovišu demokratsku kulturu kroz svoj predmet, npr. matematiku, istoriju?	DA NE
4. Obavezna obuka na temu školske demokratije za sve nove nastavnike?	DA NE
5. Građansko obrazovanje kao obavezni školski predmet–umjesto da bude samo izborni?	DA NE
6. Mogućnost da škole sarađuju jedne sa drugima njegujući demokratsku kulturu u školi?	DA NE
7. Principi demokratske kulture u školi uključeni u nacionalno zakonodavstvo?	DA NE

Ukoliko imate još neki odgovor, upišite ga ovdje:

F. IZAZOVI

Koji su, po Vama, glavni izazovi po stvaranje demokratske kulture u crnogorskim školama? Molimo Vas da zaokružite odgovor najbliži Vašem mišljenju:

1. Nastavnici su zauzeti i nemaju dovoljno vremena? DA NE
2. Otpor ideji među nekim nastavnicima i školskim rukovodiocima? DA NE
3. Nejasnoće u vezi s tim šta školska demokratija znači? DA NE
4. Preveliki naglasak koji škole stavljaju na pripremu mladih za tržište a premalo na pripreme za život kao građana u društvu? DA NE

Ukoliko imate još neki odgovor, upišite ga ovdje:

G. JOŠ NEŠTO?

Ukoliko želite da dodate još nešto, molimo Vas da to upišete ovdje.

HVALA!

PRILOG 3: ŠKOLE I ORGANIZACIJE SA KOJIMA SU OBAVLJENE KONSULTACIJE

Sljedeći pojedinci i organizacije učestvovali su u konsultacijama sa zainteresovanim stranama, popunjavanjem upitnika, učestvovanjem u fokus grupama ili intervjuima koji su obavljani sa njima lično:

Gđa Olivera Nikolić, načelnica Direktorata za osnovno obrazovanje, Ministarstvo prosvjete

Gđica Tamara Milić, načelnica Direkcije za predškolsko vaspitanje i obrazovanje i inkluzivno obrazovanje

Gđa Anita Marić, savjetnica za inkluzivno obrazovanje, Zavod za školstvo

G. Radoje Novović, načelnik Odsjeka za istraživanje i razvoj obrazovnog sistema, Zavod za školstvo

Gđa Vidosava Kaščelan, samostalna savjetnica, Zavod za školstvo

Gđa Aleksandra Popović, savjetnica, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava

G. Sokolj Beganaj, savjetnik, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava

Gđa Sandra Brkanović, rukovoditeljka Odjeljenja za istraživanje i razvoj kvalifikacija, Centar za stručno obrazovanje

Gđa Dubravka Drakić, Centar za studije i kontrolu kvaliteta, Univerzitet Crne Gore

G. Saša Milić, Studijski program za pedagogiju, Univerzitet Crne Gore

Gđa Bojka Đukanović, Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore,

Gđa Dijana Vučković, Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore

G. Dragutin Šćekić, direktor Osnovne škole „Veljko Drobnjaković“, Risan

Gđa Maja Kovačević, koordinatorica obrazovnog programa, UNICEF

Gđica Marijana Blečić, lokalna školska koordinatorica

Gđa Sabra Đečević, lokalna školska koordinatorica

Gđa Aleksandra Radoman Kovačević, lokalna školska koordinatorica

Gđica Nejla Murić, učenica, Gimanzija „30. septembar“, Rožaje

Gđica Ajna Dacić, učenica, Gimanzija „30. septembar“, Rožaje

Kancelarija za mlade, Sekretarijat za društvene djelatnosti, Opština Budva

Osnovna škola „Božidar Vuković Podgoričanin“, Podgorica

Osnovna škola „Njegoš“, Cetinje

Osnovna škola „Vuk Karadžić“, Berane

Gimanzija „Cetinje“, Cetinje

Gimanzija „Miloje Dobrašinić“, Bijelo Polje

Gimanzija „Panto Mališić“, Berane

Gimanzija „Petar I Petrović Njegoš“, Danilovgrad

Gimanzija „Slobodan Škerović“, Podgorica

Gimanzija „25. maj“, Tuzi

Gimanzija „Stojan Cerović“, Nikšić

Srednja mješovita škola „Braća Selić“, Kolašin

NVO Centar za građansko obrazovanje

NVO Pedagoški centar Crne Gore

NVO Mladi Romi

NVO Forum MNE

NVO Centar za obuku i obrazovanje Crne Gore

NVO Crveni krst Crne Gore

NVO Help, Njemačka

NVO Juventas

NVO Pružite nam šansu

NVO Fond za obrazovanje Roma

NVO Djeca Crne Gore

Studenti studijskih programa za obrazovanje nastavnog kadra, Univerzitet Crne Gore, Nikšić

Ovaj dokument je izraden uz finansijsku podršku projekta „Podsticanje demokratske kulture u školama u Crnoj Gori“. Mišljenja i stavovi izraženi u ovom dokumentu ne odražavaju nužno zvanično mišljenje Evropske unije ili Savjeta Evrope.

MNE

Savjet Evrope je vodeća organizacija za ljudska prava na ovom kontinentu. Ima 47 država članica od kojih su 28 članice Evropske unije. Članice Savjeta Evrope obavezale su se na primjenu Evropske konvencije o ljudskim pravima, zaštitu ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Evropski sud za ljudska prava vrši nadzor nad primjenom Konvencije u državama članicama.

www.coe.int

Zemlje članice Evropske unije odlučile su da udruže svoja znanja, resurse i svoje sudbine. One su zajedno izgradile zonu stabilnosti, demokratije i održivog razvoja, zadržavajući pri tom kulturnu raznolikost, toleranciju i slobodu pojedinca. Evropska unija poklanja posebnu pažnju razmjeni postignuća i vrijednosti sa zemljama i narodima izvan njenih granica.

www.europa.eu

Horizontal Facility for Western Balkans and Turkey

Funded
by the European Union
and the Council of Europe

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implemented
by the Council of Europe